

ЛЕКЦІЯ № 1

ТЕМА : ПРЕДМЕТ ТА ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

- 1 Визначення ПРЕДМЕТА й ОБ'ЄКТА СОЦІОЛОГІЇ.
- 2 ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ.
- 3 МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА, ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ НАУКАМИ.

Визначення ПРЕДМЕТА й ОБ'ЄКТА СОЦІОЛОГІЇ

Термін «соціологія» походить від латинського слова «societas» (суспільство) та грецького «logos» (слово, вчення). У буквальному розумінні соціологія — наука про суспільство. Намагання пізнати, осмислити суспільство, виразити своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії.

Поняття «соціологія» введено до наукового вжитку французьким філософом *Огюстом Контом* (1798—1857) у 30-х роках XIX ст. Соціологію він мислив як науку, тотожну суспільствознавству, яке об'єднувало в собі всі галузі знань про суспільство. Філософія Конта отримала назву «позитивізм». Проголошена ним «позитивна філософія» зводилася до простого нагромадження загальних висновків окремих наук. Цей самий принцип поширювався Контом і на соціологію, роль якої він убачав у спостереженні, описі й систематизації фактів, процесів суспільного життя. Філософське їх осмислення принципово заперечував як «схоластику» й «метафізику».

Точка зору Конта на соціологію панувала до кінця XIX ст. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у наукових дослідженнях суспільства поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами став виокремлюватися й соціальний. Відповідно звужувався предмет соціології, обмежуючись вивченням соціальних сторін суспільного розвитку.

Першим, хто дав «вузьке» трактування соціології як науки, був *Еміль Дюркгейм* (1858—1917) — французький соціолог і філософ, який створив так звану французьку соціологічну школу. З його ім'ям пов'язаний перехід соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, зосередженої на вивченні соціальних процесів та соціальних явищ суспільного життя, тобто самостійної науки, яка межує з іншими суспільними науками — історією, філософією, політекономією тощо.

Розходження в поглядах на соціологію як науку не вдалося подолати й донині. Відомо до 100 визначень соціології, запропонованих найвідомішими спеціалістами у цій галузі. Не вщухають і дискусії щодо предмета соціології. Одна з них велася на сторінках часописів колишнього Радянського Союзу в 60—90-ті роки і мала значною мірою ідеологічний характер. Вона була пов'язана з ідеологічними соціальними замовленнями,

які впливали на соціологічну науку. На початку 90-х років під впливом нових соціальних запитів і у зв'язку з розвитком національної соціології пріоритет при виборі ключових понять соціології віддається «соціальним спільнотам». Усі визначення зводяться до того, що соціологія тлумачиться як наука про соціальні спільноти, становлення, функціонування й розвиток яких відбувається у певних соціальних системах з притаманними їм соціальною структурою та характером суспільних відносин. Певну специфіку мають подібні дискусії в пострадянських державах. Вона полягає передусім у тому, що трактування предмета соціології тісно пов'язується з трансформацією політичної системи.

У попередніх трактуваннях предмета соціології підкреслювався об'єктивний характер соціологічної дійсності, культивувалася ідея об'єктивної закономірності, об'єктивного характеру соціальної структури суспільства, акцентувалась увага на розмежуванні відображеного й відображаючого, об'єктивного та суб'єктивного чинників первинного і вторинного порядку, до яких зараховували ідеологію і всю надбудову.

Нині переважає позиція активістської соціології, яка в трактуванні її предмета на перше місце висуває активний фактор у соціальних відносинах — суб'єкт дії, дійову особу, виділяючи поняття соціальної спільноти як основоположної категорії соціологічного аналізу. Деякі автори дотримуються думки, що соціологія — наука про соціальні відносини. Інші, пропонуючи істотні уточнення в трактуванні поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати свої зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й стати знаряддям освіти широких верств населення, інструментом самопізнання суспільства та людини.

Заслуговують уваги міркування, згідно з якими при з'ясуванні предмета соціології необхідно враховувати філософську орієнтацію науки; прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки; культурно-історичні традиції суспільства; постійно змінювані потреби суспільства.

Предмет і об'єкт соціології, як і будь-якої науки, не тотожні, оскільки об'єктом науки є все, на що спрямоване відповідне дослідження, а предметом — окремі аспекти, властивості, відносини, які становлять об'єкт конкретного дослідження. Один і той самий об'єкт може вивчатися різними науками, предмет — завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження.

Сучасне тлумачення предмета соціології повинно враховувати особливості даного етапу соціологічного пізнання, передусім те, що соціологія є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних фактів, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює низку соціологічних теорій, предмет яких — вивчення особливих станів і форм буття соціальних спільнот: соціальної структури, культури, соціальних інститутів і організацій, особистості, а також процесів соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти.

У всіх висвітлених проєкціях на передньому плані — особистість. Але соціологія розглядає її не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції її соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Іншими словами, в соціології особистість — не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної групи, носій властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Соціологія вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи.

Людина як сукупність усіх суспільних відносин керується у своїй поведінці передусім соціально набутими нормами. На цих засадах і формуються відносини не за родинним зв'язком і знайомством, а згідно зі сформованими соціальними; цінностями, правилами, законами.

Не обминуло це й соціологію. Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається і не може збігатися з певним конкретним явищем суспільного життя (наприклад, форми територіальної спільності), навіть явищем суто соціальним (групова взаємодія), бо цей об'єкт може бути вичленований із об'єктивної реальності та класифікований у різних аспектах.

Загалом об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система. Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна дійсність, яка потребує вивчення відповідно до мети дослідження та його аналізу (соціальні спільноти, соціальні суб'єкти, соціальні процеси у їх конкретному стані та взаємодії тощо).

ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове,

епізодичне, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними законами і закономірностями.

Під законом звичайно мається на увазі існуючий зв'язок або існуючі відносини, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю за даних умов.

Соціальний закон — об'єктивний та повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись у їх діяльності. Це відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними та соціально-професійними групами, містом та селом, суспільством та соціальною організацією, суспільством та трудовим колективом, суспільством та родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони постають у природному плинні подій. Вони становлять собою результат цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.).

Закони розрізняють за часом їхніх дій. Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

Соціальні закони розрізняють також за ступенем спільності. Одні закони характеризують розвиток соціальної сфери загалом, інші визначають розвиток окремих елементів соціальної сфери: класів, груп, націй тощо.

За способом вияву закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). Динамічні закони визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій в конкретних умовах. Статичні (стохастичні) закони, на відміну від динамічних, не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденції за збереження стабільності соціального цілого. Ці закони обумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з визначеним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на причинні та функціональні. Причинні динамічні закони фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку соціальних явищ, наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Функціональні динамічні закони відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами стохастичних законів можуть бути як закони розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоуправління), так і закони функціонування (скажімо, єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл ролевих функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, виділяють п'ять категорій соціальних законів.

1. Закони, які відображають інваріантне співіснування соціальних явищ: якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б».
2. Закони, які відображають тенденції розвитку: зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.
3. Закони, які встановлюють функціональну залежність (коваріацію) між соціальними явищами, тобто залежність, за якою зміни елементів системи не зумовлюють суттєвої зміни структури.
4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами та лише з функціональної, тобто не обов'язкової точки зору.
5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.

Потрібно розрізнити форми вияву законів соціального розвитку і законів функціонування. Закони соціального розвитку виявляються як причинні умови зміни процесів, ситуацій. Закони функціонування виявляються як наслідок функціонування явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій дане явище діє. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах життєдіяльності суспільства, дисфункціональні елементи в соціальному механізмі, а й ліквідувати останні.

Категорії та поняття в соціологічній науці відображають передусім якість об'єктивної реальності, яка була виділена практикою людей і стала об'єктом даної науки.

У категоріях соціології відображаються якісна конкретність і цілісність досліджуваного об'єкта, суттєві властивості, риси і характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості його розвитку та вдосконалення.

Поняття «категорія» відображає універсальні особливості й відношення дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

У соціології однією з найширших і найуживаніших є категорія «соціальне».

Соціальне — сукупність певних властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Будь-яка система суспільних відносин (економічна, політична та ін.) характеризується стосунками між людьми, а також відносинами особи та суспільства. Тому кожна з цих систем завжди має свій чітко визначений аспект.

Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

- загальна властивість, притаманна різним групам індивідів, яка є результатом інтеграції груп індивідів, соціальних верств, спільнот із суспільними відносинами;
- вираження обумовленого сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними та іншими) певного становища індивідів;
- з'ясування стосунків різних індивідів і груп індивідів між собою, ставлення до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;
- соціальне є наслідком спільної діяльності різних індивідів, який виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка навіть одного індивіда обумовлюється поведінкою іншого індивіда чи групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних властивостей суспільних відносин.

Від з'ясування категорії «соціальне» залежить тлумачення специфіки соціальних відносин.

Соціальні відносини — самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковими становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття «соціальні відносини» і «суспільні відносини» часто ототожнюють. Але таке ототожнення правомірне лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним відносинам. Труднощі у вивченні соціальних відносин зумовлені тим, що вони не є статичними, закріпленими формами соціальної взаємодії і завжди взаємопов'язані з іншими видами відносин, які взаємо-інтегруються, виявляються через них.

Соціальні відносини органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, формами і способами соціальної діяльності людей та їх

спільнот, соціальними інтересами та соціальними потребами, соціальною справедливістю або несправедливістю, соціальною рівністю чи нерівністю, соціальною однорідністю або неоднорідністю, соціальною активністю чи пасивністю тощо.

Різноманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням, наслідком впливу на них певної конкретної сфери суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків і аспектів. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить у сукупності сутність процесу соціального розвитку.

Загалом вивчення соціальних відносин повинно здійснюватись у контексті всього способу життя. Це дає змогу побачити, з одного боку, взаємозв'язок змін, що відбуваються в суспільстві, породжених змінами змісту, форм і умов життєдіяльності соціальних спільнот, а з іншого — визначити, як вони впливають на ті самі спільноти, на соціальний склад людей, їх поведінку та діяльність.

МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА, ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ НАУКАМИ.

У системі суспільних, гуманітарних наук соціологія посідає важливе місце. Це зумовлено тим, є наукою про суспільство, його процеси та явища; загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних тарних наук; усі науки, які вивчають різноманітні життєдіяльності суспільства і людини, завжди пере, і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які досліджуються в певній сфері суспільного життя, реал через діяльність людей; техніка й методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального вимірювані: які розробляються соціологією, використовуються всі ми суспільними та гуманітарними науками.

На межі соціології з іншими науками склалася : тема досліджень — «соціальні дослідження» (соціально-економічні; соціально-політичні, соціально-демографічні та інші).

Те, що соціологія посідає загальне, а не окреме місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає, щ філософською наукою. її значення для інших наук п тому, що вона дає науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур.

У системі суспільних наук соціологія найбільше на з історією.

Об'єктом і предметом досліджень історії та соціології є суспільство та його закономірності в їх конкретних виявах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового.

Відмінність між ними полягає в тому, що історії вивчає не сьогоднішній день, а минуле суспільства, відображає процес в хронологічній

послідовності, причому часто іншими засобами, ніж соціологія. Джерела, використовувані історією та соціологією, збігаються лише частково.

Багато спільного між соціологією та філософією. Але, на відміну від філософії, соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами дійсності. Її висновки та узагальнення мають частковий характер.

Соціологія працює і на межі з економічною наукою, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну й розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва лежить в основі всіх соціальних відносин і процесів, є умовою всієї життєдіяльності людини, зрозуміло, що багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними студіями. І, навпаки, соціологічні дослідження (соціологія праці, міста і села, економічна соціологія тощо) значною мірою базуються на результатах пошуку економічної науки.

Вивчаючи міжкласові та внутрікласові відносини, соціальні дії мас та особистостей, соціологія спирається на дані правових наук, в полі зору яких — юридичні норми, що законодавчо закріплюють певні відносини між класами та регулюють соціальну поведінку людей.

Із психології як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Різноманітні галузі педагогіки, як і соціальної психології, мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

Вивчаючи взаємовідносини людей у колективі, сім'ї, їх ставлення до праці, власності тощо, соціологія використовує понятійний апарат, основні ідеї етики.

У певні взаємовідносини вступає вона і з технічними науками у процесі дослідження системи «людина—техніка» в межах окремих виробничих процесів, виробництв, галузей, зокрема при вивченні соціальних аспектів роботизації, автоматизації виробництва.

Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор тощо. Створюються і спеціальні математичні методи та теорії (шкільний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Таким чином, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, яка в кожному конкретному випадку має свої специфічні аспекти.

ЛЕКЦІЯ № 2

Тема: ОСНОВНІ ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЇ.

- 1 Протосоціологічні вчення від стародавніх часів до початку XIX ст..
- 2 Класичний період у розвитку світової соціології.

ПРОТОСОЦІОЛОГІЧНІ ВЧЕННЯ ВІД СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XIX СТ.

Вивченням протосоціологічних знань, становлення і розвитку науки про суспільство займається історія соціології.

Соціологічна думка формувалась у контексті розвитку цивілізацій. Перші погляди на проблеми суспільства, місце в ньому людини виникли не як окремі знання, а в нерозривному зв'язку з міфологією. У давніх міфах, які в різних народів мають свої особливості, втілені первісні уявлення людей про навколишню природу, органічною частиною якої тодішня людина вважала і себе, про суспільство і взаємовідносини в ньому, про світ узагалі. Фантастичні картини часто мають земну природу, фантастичні образи наділені людськими рисами, а явища природи, події суспільного життя тлумачаться в причинно-наслідковому взаємозв'язку.

За первіснообщинного ладу існував соціоантропоморфний світогляд, за яким світ, функціонування суспільства тлумачились на основі властивостей людини та її роду. Все, що оточувало людину — сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірі, каміння, дерева, вітер та інше, — бачилося живим, таким, що має душу. Окремі явища природи розглядалися як божественні дії, як воля окремих богів, від яких, вважалося, залежали життя людини і розвиток подій у суспільстві. Наприклад, за народним повір'ям українців, кожен мав свою Долю, призначену йому Богом. Ця Доля з'являлася в образі нової зірки в Небі по народженні людини, а з її смертю зірка падала з Неба. Соціальні норми ґрунтувалися на етичних, а ті формувалися на основі соціоантропоморфних уявлень.

З розвитком людини і суспільства міфологічне сприйняття і тлумачення дійсності поступається відображенню його в опоетизованих оповідях, сказаннях про боротьбу історично існуючого чи фантастичного героя-богатиря зі Злом, про перемогу Добра, Справедливості. Міф, який був населений язичницькими богами та іншими фантастичними істотами, заступає епос, у центрі якого — людина, яка діє на тлі історичної долі народу, історичних подій.

З часом з'являються перші паростки філософського пізнання і тлумачення світу. Тодішня філософія втілювала в собі нерозмежовані знання, оскільки філософія виникла значно раніше від природничих наук.

Певні уявлення про стародавні соціальні вчення можна скласти на основі пам'яток античної культури, особливо періоду її розквіту (V—IV ст. до н.е.). З мислителів цього часу найцікавіші міркування належать насамперед Платону й Аристотелю.

Платон, справжнє ім'я — Аристокл (427—347 до н.е.), був одним із перших, хто спробував пояснити причини соціального розшарування, тобто створив теорію соціальної стратифікації. Соціальна структура суспільства, за Платоном, формується внаслідок дії надлюдського розуму. Боги створюють душі й розміщують їх на зорях. Душі певний час споглядають вище буття ідей. Наситившись спогляданням, вони падають і потрапляють у тілесний світ. Тілесні душі є нерівними, оскільки різною мірою прилучалися до вищого буття ідей. Нерівність душ, тобто різне володіння ідеями, знаннями, спричиняє нерівність соціальну, певну ієрархію професій, класів. Ця ієрархія починається з філософа, далі йдуть цар, державний діяч, лікар, віщун, поет, ремісник і землероб. Є у Платона й простіша соціальна структура, в якій він розрізняє три стани: філософи, воїни, землероби і ремісники.

На його думку, в державі (під державою розумів і суспільство) всі громадяни мають займатися тільки своєю справою і не втручатися в чужі. В цьому полягає і соціальна справедливість: кожен має своє і виконує також своє.

Задля соціальної справедливості Платон пропонував скасувати сім'ю як соціальний інститут. Адже коли дружина й діти у кожного свої, це спричиняє особливі для кожного радощі й печалі, що роз'єднує людей і порушує державну єдність. Статеві стосунки у суспільстві повинні були суворо регламентуватися. Жінці дозволялося мати дітей з 20 до 40 років, чоловікові — з 25 до 55. Дітей, народжених поза зазначеними віковими межами, повинні були знищувати. Держава мала регулювати статеві стосунки так, щоб кращі сходились з кращими, гірші — з гіршими. Потомство кращих жінок і чоловіків необхідно було виховувати, гірших — знищувати. Виховання дітей — компетенція держави, матерям не треба знати своїх дітей особисто. Тоді кожна з них буде любити всіх дітей—ровесників своєї дитини як своїх імовірних дітей, що зміцнить єдність держави.

На питання, чи щасливими будуть у такому суспільстві люди, Платон відповідав, що його держава не передбачає щастя кожного зокрема, достатньо того, що вона щаслива загалом. Пізніше учень Платона Аристотель скаже, що в такій державі ніхто не щасливий, тому що вона загалом нещаслива, адже ціле не може бути щасливе, якщо його частини нещасливі.

Соціальне вчення Платона зумовлює амбівалентне (подвійне) сприймання його. Поряд із суперечливими і неприйнятними ідеями він висловлював такі, які й тепер обговорюються вченими. Так, він вважав, що теорія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і

невпевненість. Цікавим є і його міркування про те, що характер уряду визначається якостями людей даної держави. Загалом соціально-філософські погляди Платона мали велике значення для розвитку наукової думки стародавнього світу й пізніших часів. Здобувши послідовників і супротивників, вони сприяли новим науковим пошукам.

Учень Платона *Аристотель* (384—322 до н.е.) є творцем найширшої наукової системи античності. Більше 150 його праць присвячені філософії, фізиці, космології, логіці, психології, мистецтву. Значне місце посідають і роботи з проблем суспільствознавства.

Теоретична спадщина Аристотеля містить цікаві погляди на соціальну організацію. Він вважав, що людина у своєму житті потребує певних благ, необхідних для існування. Без цього неможливий всебічний розвиток особистості. Але надмірні майнові статки не потрібні. Вчений обстоював необхідність приватної власності: коли власність буде поділена між окремими особами, зникнуть взаємні нарікання, кожен буде ретельно ставитися до того, що йому належатиме. Регулювати обсяги власності мають моральні, інтелектуальні чинники: щоб інтелектуальні люди не бажали мати більше, ніж треба, а інші не мали можливості бажати цього.

Взаємин громадян у суспільстві Аристотель вважав вищою формою спілкування. Кожний окремий вид спілкування виникає з прагнення певного блага. (Ця думка втілена й розвинута в сучасній соціологічній «теорії обміну»: люди взаємодіють на основі аналізу свого колишнього досвіду й потенційних винагород та покарань.)

Платон шукав абсолютної справедливості. Для Аристотеля основна дилема — влада закону чи влада людей. Погоджуючися з тим, що закон придуманий людьми й ніколи не буде досконалим, він підкреслював, що влада закону краща за владу будь-якої особи. Управління на основі закону не може бути абсолютно справедливим, але все ж воно є меншим злом, ніж свавілля та пристрасті управління, заснованого на владі людини. Концепція Аристотеля про владу закону була актуальною у середні віки, коли політичні відносини будувалися на звичаях, і стала важливою складовою європейської конституційної системи.

Значним соціологічним відкриттям Аристотеля є теорія «середнього елемента», згідно з якою «середній елемент» — соціальна група, яка за майновим станом посідає проміжне місце між найбагатшою і найбіднішою верствами суспільства (малися на увазі вільні громадяни; раби до уваги не бралися). Держава, яка складатиметься переважно з людей середнього достатку, матиме й найкращий державний устрій, а її громадяни перебуватимуть у найбільшій безпеці. Вони не прагнутимуть чужого добра, як бідняки. Ніхто не претендуватиме на те, що належить середньому класу, бо він є більшістю населення країни. Аристотель був упевнений, що бідність породжує бунт і злочин, а там, де відсутній середній клас і чисельно переважають бідні верстви населення, неминучі соціальні ускладнення, які

можуть призвести до загибелі держави.

Аристотеля справедливо вважають провісником політики середніх верств населення. У ХХ ст. теорія «середнього класу», що обґрунтовує його стабілізуючу роль у суспільстві, посіла помітне місце в соціології.

Соціальна думка Стародавнього Риму формувалася під впливом учень давньогрецького походження. Однак римські мислителі ближче підійшли до осмислення сутності рабовласницького суспільства, передусім щодо власності, майнових відносин, ролі держави у цих процесах. Вельми цікаві соціально-політичні міркування висловлювали знаменитий оратор Цицерон, правники Гай, Модестіан, Папініан та ін.

Головні протиріччя рабовласницького ладу, жорстокість Римської імперії щодо будь-яких спроб похитнути її устої породжували у народних мас відчуття безсилля, безвиході, що було однією з основних передумов поширення релігійних настроїв. Народ, сподіваючись на краще життя, чекав Спасителя. Згідно з християнським ученням ним став божий посланик Христос.

За тих часів моделі формулювання та вирішення соціальних проблем формувалися відповідно до загального світобачення та під впливом провідних релігійних концепцій. В основі соціальної парадигми стало християнство, яке зберегло свої позиції і в середні віки. Космологічний фаталізм, характерний для античності, заступив християнський провіденціалізм (від лат. — передбачення, провидіння), який розглядав історію як вияв волі Божої. Згідно з цією волею здійснюється заздалегідь передбачена божественна програма спасіння людини й світу. Провіденціалізм поєднувався із свободою індивідуального вибору й особистої відповідальності за нього перед найвищим неземним суддею.

Великий авторитет серед християнських мислителів протягом кількох століть мав римський єпископ *Августин Блаженний* (354—430). Він уперше глянув на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес, який є частиною еволюції світу загалом. Історія земного людства обмежується двома катастрофічними подіями: гріхопадінням Адама та Єви і Страшним судом. За цей час відбувається випробовування волі людей до добра, спокутування першородного гріха, закликання кращої частини людства до побудови священної спілки праведників, відокремлення праведників від грішників. Люди повинні прагнути потрапити в «град Божий», тобто в «суспільство небесне».

Діалектика всесвітньої історії уявляється Августину протиборством двох діаметрально протилежних за своїми інтересами та долями людських спільнот: «суспільства земного» і «суспільства небесного». Протилежна й мораль обох суспільств: громадяни першого хочуть будь-якими засобами * добре влаштуватись у цьому житті; громадяни другого беруть від цього життя тільки необхідне, терпляче чекаючи вічного блаженства в майбутньому.

Тогочасна суспільна думка опинилася перед завданням осмислити існуючі соціальні реалії, передусім стосовно ролі та функцій держави, права, політики, особи. Одним із найяскравіших учених-того часу, який наблизився до проблем буржуазного суспільства, став італієць *Нікколо Макіавеллі* (1469 — 1527). Він першим розглянув проблему технології ефективного лідерства, обґрунтував теорію організаційної поведінки.

Макіавеллі розробив чотири принципи, які мали неабиякий вплив на розвиток теорії сучасного соціального менеджменту:

- 1) авторитет або влада лідера кореняться у підтримці прихильників;
- 2) підлегли повинні знати, чого вони можуть очікувати від свого лідера, і розуміти, чого він чекає від них;
- 3) лідер має володіти волею до виживання;
- 4) лідер має бути завжди зразком мудрості та справедливості для своїх прихильників.

Макіавеллі стверджував, що правитель, який бажає домогтися успіху, повинен вивіряти свої дії із законами необхідності (долі), а також зі способом поведінки підлеглих.

Серед теоретиків соціального менеджменту і сьогодні дискутується сформульоване Макіавеллі питання: що для лідера краще — навіювати страх до себе чи любов? Що для нього корисніше: аби його любили чи боялися? Краще, звичайно, вважав учений, поєднувати обидва мотиви, але страх міцніший і твердіший, а любов дуже тонка. Вона тримається на надто хисткій основі — людській вдячності, яка легко руйнується. Але діяти треба так, щоб страх не переріс у ненависть, інакше правителя ніщо не врятує від обурення мас.

Керувати людьми, стверджував Макіавеллі, можна або ласкою, або пригніченням, вчиняючи це дуже обачливо. Благодіяння правильніше роздавати по краплі, щоб підлегли мали досить часу для вдячної оцінки. Нагородами та підвищенням по службі дорожать, коли це трапляється рідко. А карати краще відразу і суворо. Одномоментна жорсткість сприймається з меншим роздратуванням, ніж розтягнута у часі. Там, де є роздратування, керувати поведінкою людей неможливо.

Актуальним є міркування Макіавеллі про те, що ніколи не можна усунути одну незручність, аби із цього не виникла інша. Якщо, наприклад, хочеш зробити народ сильним і великим, доведеться виховати в ньому свободу і незалежність. Але тоді цим народом вже не можна буде керувати, не рахуючись з його волею.

Помітний вплив на подальший розвиток суспільної думки справили концепції *Томаса Гоббса* (1588—1679), насамперед вчення про суспільний договір. Схематично його можна викласти так: люди від природи мають однакові права; одночасно природа створила й причини для конфліктів (війн) між ними — суперництво, недовіру, жадобу до слави. Все це призводить до жорстоких зіткнень між людьми; постійний страх за свою безпеку змушує,

нарешті, прийняти розумне рішення — з глухого кута недовіри та конфліктів їх може вивести тільки суспільний договір.

Люди укладають суспільний договір не заради якихось високих ідеалів, а задля своєї вигоди. До суспільного життя їх схилили гіркі уроки минулого і лише згодом -г- виховання. Людина, як елемент природи, кидає своє природне буття і починає жити за штучними, створеними людьми суспільними законами. Таким чином, постають певні суперечності між природним і соціальним буттям.

Томмазо Кампанелла (1568—1639) визнавав астральну залежність розвитку людського суспільства. Водночас він вважав людину істотою вільною, діяльною, здатною впливати на своє буття. Т. Кампанелла змалював образ міста-держави («Місто Сонця»), де існує общинне життя, яке ґрунтується на відсутності приватної власності і на спільній, добре організованій праці. Ця особливість надає великої переваги: немає ні бідних, ні багатих, внаслідок чого не люди служать речам, а речі служать людям. Незалежність від речей дає змогу громадянам зберегти власну індивідуальність, не руйнувати її у непосильній праці: передбачалася тривалість робочого дня чотири години.

Взявши за основу платонівську ідеальну державу, Т. Кампанелла вважав, що відсутність приватної власності можлива тільки за відсутності індивідуальної сім'ї. В його суспільстві всі статеві стосунки мали б бути суворо регламентованими. Керівництво визначає, які чоловіки і жінки краще підходять одне одному і коли вони можуть вступати у статеві зносини. Вихованням дітей займається суспільство. Керують суспільством спеціалісти, яким поталанило від народження бути найздібнішими.

До проблеми управління суспільством спеціалістами ще не раз поверталися вчені. Так, англійський соціолог М. Янг у 1958 р. написав антиутопію «Піднесення меритократії: 1870— 2033», в якій сатирично зобразив прихід до влади і крах олігархії, яка виправдовувала своє панування тим, що складалася з найталановитіших та найенергійніших особистостей, рекрутованих з усіх верств суспільства. Однак Д. Белл і З. Бжезинський надали термінові «меритократія» (від лат.— гідні влади) позитивний зміст, сконструювали соціологічну й політичну концепцію меритократії, яка заперечує можливість соціальної рівності та підкреслює визначну роль нової інтелектуальної еліти.

У XVII—XVIII ст. почали домінувати просвітницькі ідеї. Вчені різних країн виступили проти кріпосництва у всіх його проявах, обґрунтували необхідність нових, прогресивніших суспільних порядків, значну роль у створенні яких вони відводили поширенню знань.

Одним із найяскравіших представників цієї когорти був *Шарль Луї де Секонда*, відомий за своїм баронським титулом *де Монтеск'є* (1689—1755). Застосувавши історичний підхід до соціальних проблем, він дійшов висновку, що їх не можна тлумачити ні з точки зору християнського

провіденціалізму, ні як скупчення випадкових подій, що стаються з примхи людей. «Існують загальні причини як духовного, так і фізичного порядку», — вважав Монтеск'є

На прикладі Стародавнього Риму він спробував обґрунтувати соціально-психологічну детермінацію історичного процесу. Джерелом могутності римлян вважав властиву їм громадянську добродієність, яка спонукала ставити над усе інтереси вітчизни. Ця соціально-психологічна риса, на думку Монтеск'є, органічна в контексті політичної свободи, республіканської форми управління суспільством. Падіння республіки і встановлення деспотичного правління призвели до послаблення громадянської добродієності, внаслідок чого римляни виявилися нездатними протистояти варварам. А падіння республіки зумовлене невпинною експансією римлян, значними військовими витратами. Отже, Монтеск'є бачив причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами.

Обережно ставився він до перспектив швидкої та радикальної зміни суспільного ладу, зараховуючи себе до тих, хто «відчу-ває старе зло, бачить засіб до його виправлення, але водночас бачить і нове зло, яке впливає з цього виправлення».

Логічним розвитком концепції соціально-психологічної детермінації історичного процесу стало й обґрунтування впливу географічного середовища (клімату, ґрунту, рельєфу місцевості) на характер суспільства, поведінку, діяльність його елементів. Монтеск'є вважав, що в малих та середніх за розмірами державах немає географічної передумови для сепаратизму окраїн, і тому уряд може здійснювати там свою владу порівняно м'якими засобами, не позбавляючи підданих політичної свободи, а навпаки, забезпечуючи її заради процвітання країни. Тобто в таких державах є всі можливості правити через закони. Великі за розмірами держави не можуть існувати без деспотичного правління, яке тільки страхом перед лютим покаранням змушує віддалені окраїни (насамперед їх управителів) підкорятися центральній владі. У ХІХ ст. концепція географічного детермінізму Монтеск'є стала одним із теоретичних джерел географічного напрямку в соціології.

Значно збагатив теоретичні дослідження соціальних проблем *Жан-Жак Руссо* (1712—1778). Він вважав, що суспільний прогрес характеризується суперечностями і попереджав щодо ілюзії ототожнення розвитку знань із збагаченням мудрості людей.

Руссо належить авторство теорії відчуження. Якщо його сучасник, відомий французький вчений *Клод Гельвецій* (1715—1771), вважав, що у бідах людей винні законодавці, які видали погані закони, то Руссо стверджував, що самі люди своєю сукупною діяльністю призвели себе до нещастя і страждань. Він виділив шість різновидів відчуження: політичне (відчуження правлячих осіб від їх підданих і потреб держави); соціально-економічне (нерівність у власності породжує зло); моральне (намагаючись

жити «краще», люди приходять до морального зубожіння); психологічне (в міру розвитку суспільства людьми оволодіває почуття самотності); загальнокультурне (брехливість і фальш проникають у мистецтво, науку і стосунки між людьми).

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД У РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Істотними в контівській соціології є методи дослідження суспільства. Виступаючи проти умоглядності, з одного боку, і крайностей емпіризму — з іншого, Конт обґрунтував застосування в соціології спостереження, а також експериментального, порівняльного й історичного методів. Основним методом дослідження в соціології він вважав спостереження, а найбільш адекватним природі соціальних явищ, специфічним методом соціології — історичний метод, тобто метод історичного порівняння різних послідовних станів людства.

Конт поділяв соціологію на дві частини: соціальну статистику, яка розглядає суспільство як єдине органічне ціле, вивчає умови його існування, закони функціонування, і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем. Соціальна статистика — це теорія суспільного порядку, організації, гармонії. Конт розглядає суспільство як органічне ціле, всі елементи якого взаємопов'язані і можуть бути зрозумілими тільки в єдності. Ця концепція спрямована проти індивідуалістичних теорій, спроб розглядати суспільство як продукт договору між індивідами. В соціальній статистиці головним є питання природи соціального зв'язку, взаємодії елементів соціального організму, що існують за всіх історичних умов. Тут у Конта на передній план виходить поняття «система», яке дотепер є одним із центральних у соціології. У Конта воно органічно пов'язане з ідеєю еволюції.

Інтерес до позитивізму поживавився вже після смерті його автора, починаючи з 60-х років XIX ст. Ідеї Конта були уточнені, розширені й розвинуті англійським філософом і соціологом *Гербертом Спенсером* (1820-[^]1903). Загальновизнана заслуга його в соціології полягає у застосуванні принципу еволюції як методологічної основи будь-якого знання, що дало змогу розглядати суспільство з точки зору поступальності його розвитку.

Спенсер визнавав аналогію між суспільством і живим організмом, вважаючи, що розподіл функцій між органами — спільна риса як суспільства, так і живого організму. Але Спенсер бачив і суттєві відмінності між ними. Еволюція, за Спенсером, — ніщо інше як реалізація принципу «інтеграції матерії» і джерело руху. Відносини суспільства з навколишнім світом регулюються принципом рівності енергії. Це регулювання виявляється в боротьбі за існування як між суспільством і навколишнім середовищем, так і між різними типами суспільств, між індивідами, що є основою суспільства. Джерелом класових відмінностей Спенсер вважав завоювання: переможці

утворюють панівний клас, переможені стають рабами чи кріпаками.

Соціологія Спенсера підкреслено індивідуалістична. «Суспільство, — писав він, — існує для блага своїх членів, а не члени його існують для блага суспільства».

Спенсер сформулював закон «рівної свободи»: всі індивіди повинні користуватися таким її обсягом, який узгоджується з рівною свободою інших індивідів. Держава — вільна організація, що охороняє вільних індивідів. Вона не повинна займатися комерційним законодавством, керувати релігійними установами, благодійними товариствами. Головне завдання держави — здійснення правосуддя і забезпечення дотримання закону рівної свободи, що практично означає захист власності громадян від пограбування і війн.

У теоретичному відношенні заслугою Спенсера була спроба сформулювати структурно-функціональний підхід до суспільства. Своєю концепцією структурної диференціації, розумінням суспільства як саморегульованої системи, аналізом взаємозв'язку соціальних функцій зі структурою суспільства Спенсер передбачив багато положень структурного функціоналізму в соціології та етнології. Він першим у соціології почав систематично використовувати поняття «система», «функція», «структура», «інститут». Мислителів другої половини ХІХ ст. приваблювала у Спенсері впевненість в нездоланності соціальної еволюції, визнання закономірності всього існуючого, точність висновків.

Західна соціологія цього періоду розвивалася під впливом двох основних концепцій, органічно пов'язаних з позитивізмом, - еволюції та натуралізму. Теоретична соціологія прагнула реконструювати головні фази історичної еволюції, описавши одночасно структуру суспільства. Розвиток суспільства бачився соціологам-позитивістам у вигляді більш чи менш прямолінійної еволюції, а його структура зводилася до механічного підпорядкування різних елементів. Залежно від того, що висували вони на передній план — природні чинники, рушійні сили соціального розвитку, методологічні зразки певної природничої науки — формувалися певні натуралістичні школи в соціології.

Географічна школа — натуралістичні вчення, які головну роль у розвитку суспільств, народів відводять їх географічному положенню і природним умовам.

Розгорнуту соціологічну систему в руслі географічної школи створив англійський історик *Томас Вокль* (1821— 1862), обґрунтовуючи механічний географічний детермінізм, який утверджував майже повну зумовленість діяльності людини природним середовищем.

А так звана *школа німецької геополітики*, очолювана *Карлом Хаусхофером* (1869—1946), визначальними вважала суто природні причини, географічно детерміновані тенденції політичного розвитку та експансії держав-організмів. Із арсеналу геополітики були почерпнуті сумнозвісні

аргументи щодо дефіциту «життєвого простору» і неприродності політичних кордонів Німеччини для виправдання фашистської агресії. За сучасних умов поняття «геополітика» має і позитивне тлумачення. Це — міждисциплінарний напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин від системи політичних, економічних, військових взаємозв'язків, зумовлених географічним положенням країн, кліматом, природними ресурсами, розселенням тощо. Геополітика у такому розумінні передбачає вироблення геостратегії держави, основних напрямів її зовнішньополітичної діяльності.

Расово-антропологічна школа інтерпретувала суспільний розвиток у поняттях спадковості, «расового добору», боротьби «вищих» і «нижчих» рас. Її зародження пов'язане з іменем *Артюра Гобіно* (1816—1882), французького філософа, письменника, дипломата, одного із засновників ідеології расизму.

Спроби звести соціальне до біологічного, властиві позитивістській соціології, виявились явно неспроможними і наприкінці XIX ст. призвели до кризи біолого-натуралістичних теорій, посилення психологічної тенденції в соціології. Соціологи, незадоволені примітивними біоорганічними аналогіями, виявили зростаючий інтерес до проблем мотивації та психологічних механізмів соціальної поведінки. З іншого боку, зародження експериментальної психології та її інституціалізація як самостійної дисципліни високо піднесли її науковий престиж, сприяли «експансії» психологізму в інші галузі знань. Внаслідок злиття цих двох зустрічних рухів і склався так званий *психологічний напрям* у соціології.

Психологічна соціологія не була єдиним цілим. Основне, на чому вона трималася, — прагнення зводити соціальне до психологічного. Але це прагнення реалізовувалося не однаково, та і розуміння психологічного було різним. У психологічній соціології можна виділити декілька напрямів:

- 1) психологічний еволюціонізм;
- 2) інстинктивізм;
- 3) «психологія народів» (тісно пов'язана з етнографією);
- 4) групова психологія;
- 5) інтеракціонізм.

Психологічне тлумачення соціальних процесів не вимагало негайного розриву з ідеями біолого-еволюційної школи. Спочатку йшлося тільки про те, щоб «доповнити» еволюціоністську схему вивченням психологічних механізмів розвитку і функціонування суспільства. Найбільш широко психологічна соціологія, пов'язана з позитивістською традицією, застосовувалася в США.

Засновник психологічного напрямку в американській соціології *Лестер Френк Уорд* (1841—1913) стверджував, що з виникненням людства єдина до тих пір еволюція роздвоюється, і спонтанний розвиток стихійних сил, який Уорд називає генезисом, доповнюється свідомими діями людини, що ставить перед собою певні цілі. Цей свідомий бік еволюції Уорд називає

телезисом (від англ. — ціль). Первинною соціальною силою, за Вордом, є бажання (голод, спрага), пов'язані з підтриманням життя індивіда, сексуальні прагнення, що забезпечують продовження людського роду тощо. На основі первинних бажань формуються складніші — інтелектуальні, моральні та естетичні бажання, за допомогою яких Ворд намагається пояснити поступальний розвиток суспільства, його меліорацію (поліпшення). Крім індивідуального, Ворд визнає існування й «колективного телезису».

Наприкінці ХІХ ст. посилюється інтерес до вивчення безпосередніх явищ групової поведінки людей. Будь-який масовий рух почали ототожнювати з ірраціональним і руйнівним натовпом. Так, на думку французького вченого *Гюстава Ле-бона* (1841—1931), європейське суспільство вступає в новий період свого розвитку — в «еру юрби», коли розумне критичне начало, втілене в особистості, придушує ірраціональна масова свідомість. За Лебоном, юрба — «зібрання індивідів, якою б не була їх національність, професія чи які б не були події, що викликали це зібрання . Психологічно зібрання людей має відмінні риси від тих, що характеризують окремих індивідів. Утворюється колективна душа . Зібрання в таких випадках стає організованою юрбою або юрбою одухотвореною, що становить єдине творіння і підкоряється закону духовної єдності юрби». Поставлені Ле-боном теоретичні проблеми анонімності, психологічного зараження і навіювання «людини натовпу» дали поштовх соціально-психологічним дослідженням.

Велику увагу Е. Дюркгейм приділяв проблемам самогубства, розглядаючи його як дію людини, спровоковану невдоволенням життям (нещастям), як соціальний факт, породжений соціальним середовищем. Самогубство, за Е. Дюрк-геймом, — своєрідна аномія.

Його творчість справила значний вплив на розвиток соціології. Важко знайти таку її Галузь, від загальної соціологічної теорії до прикладних досліджень, де б не простежувався вплив ідей Е. Дюркгейма.

Окремий напрям у соціологічній думці представляв *Карл Маркс* (1818—1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке бере за основу всього сущого одне начало — матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягав у тому, що він розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально залежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них Маркс назвав економічні закономірності, виокремивши зі складної сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Сукупність матеріальних виробничих відносин, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на якому ґрунтується юридична, політична, ідеологічна надбудова.

У дослідженні суспільних явищ такий підхід давав змогу використати критерій повторюваності, завдяки якому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувавши поняття «суспільно-економічна формація» — історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва — органічна єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни првгресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі зміни способів виробництва — постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється в боротьбі антагошстичних класів і вирішується соціальною революцією. Пролетаріат, вважав Маркс, саме той клас, який здобуде перемогу в соціалістичній революції, приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації, до безкласової, комуністичної формації.

Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій своїми претензіями на єдність теорії та й практики. Якщо інші соціальні теорії не претендували на їх втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючися лише його поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного пере-устрою. Твердження Маркса про месіанську роль пролетаріату виявилися утопічними.

Значний внесок у соціологію кінця XIX — початку XX ст. зробив німецький вчений *Макс Вебер* (1864—1920), автор праць з економіки, права, філософії, історії та соціології. Порівняно недавно усвідомили його роль і як організатора емпіричних соціальних досліджень.

Найвагоміший його внесок у розвиток методологічних аспектів соціології. Він є основоположником так званої «розуміючої соціології», теорії соціальної узагальнень — ред.) пояснити її процес і дію».

На відміну від Маркса, Вебер не вважав організацію економіки основою стратифікації суспільства. Він виділив три основних компоненти нерівності, які, на його думку, взаємопов'язані і водночас незалежні. Багатство означає щось більше, ніж заробітна плата. Багаті часто взагалі не працюють, проте одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомого майна, акцій, облігацій. Представники різних соціальних класів — селяни, робітники, купці — мають неоднакові можливості для одержання прибутків і придбання товарів. Цим теорія Вебера близька до теорії Маркса. Однак, за Вебером, не все залежить від багатства. Оскільки різні групи людей різною мірою користуються повагою, мають неоднаковий престиж, він ввів поняття «статусні групи», яке виражає другий компонент нерівності.

Члени статусних груп ведуть тільки їм властивий спосіб життя (проведення вільного часу, заняття «елітарними» видами спорту, вживання певного класу напоїв тощо). Статусні групи не обов'язково складаються з багатих, до них належать люди різного статку.

На статус людини впливає кілька чинників. Багатство відіграє важливу роль, але не менш важливий престиж, який може зовсім не залежати від багатства. Так, професор коледжу, священник більш престижні, ніж власник порнографічного кінотеатру, який має значно вищі доходи.

Окрім багатства і престижу Вебер означив третій тип стратифікації — владу, маючи на увазі здатність людини чи групи реалізовувати плани, здійснювати певну політику, долаючи опір інших людей або груп. Інколи можна не володіти багатством і не бути престижним, але володіти владою.

Суттєвим є внесок Вебера у соціологію релігії. Порівнюючи провідні релігійні системи Індії, Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що деякі аспекти християнської віри мали великий вплив на розвиток капіталізму («Протестантська етика і дух капіталізму»).

Цікавими є його міркування щодо загального значення ідеології як чинника суспільного розвитку.

Особливу увагу приділяв Вебер вивченню бюрократії (масштабної системи, в якій існує поділ службовців на ранги), вважаючи, що її розвиток — неминуча риса нашої епохи.

Веберівські дослідження започаткували концепції наукового управління суспільством.

Відомий італійський соціолог рубежу XIX—XX ст. *Вільфредо Парето* (1848—1923) вважав соціологію синтезом різних спеціальних суспільних дисциплін. Її мета — вивчення людського суспільства загалом. Метод, за допомогою якого Парето мав намір дослідити загальні принципи влаштування, функціонування і зміни суспільства, він назвав логіко-експериментальним. Парето пропонував користуватися тільки емпірично обґрунтованими судженнями, суворо дотримуючись логічних правил при переході від спостережень до узагальнень. Ціннісні, в тому числі етичні, елементи в теорії, на його думку, завжди спричиняють викривлення, фальсифікацію фактів і тому підлягають усуненню.

Парето прагнув пояснити природу, особливості та соціальні функції ідеології в сучасному йому світі, вважаючи, що ідеологія — це суто словесні покрови, демагогічні хитрування, яким надана теоретична форма з метою маскування нелогічного характеру дії. Їх створюють для прикриття справжніх спонукальних мотивів дій, закорінених в ірраціональних сферах людської психіки.

На ранніх етапах становлення соціології соціологічна теорія та емпіричні соціальні дослідження розвивалися паралельно і були слабко пов'язані між собою. Дослідження стимулювалися практичними потребами, необхідністю збирання інформації для обґрунтування соціальних реформ, які поставали на тлі гострих проблем суспільства XIX ст.: швидке зростання міст і міського населення в період індустріалізації, поляризація бідності й багатства, зростання злочинності, посилення класової боротьби.

Становище соціології в системі суспільствознавства кінця XIX —

початку ХХ ст. не було однозначним. З одного боку, соціологія динамічно розвивається, розширюється тематика емпіричних соціальних досліджень, з'являються наукові журнали, товариства і кафедри, з іншого — представники традиційних суспільних наук продовжують ставитися до неї з недовірою, а в самій соціологічній теорії панує розлад.

В Англії центром соціології стало створене в 1903 р. Лондонське соціологічне товариство, яке з 1908 р. почало видавати журнал «Соціологічний огляд». Але якоїсь певної програми товариство не мало. В 1907 р. на приватні кошти була створена перша в Англії кафедра соціології в Лондонському університеті. Однак в Оксфорді і Кембриджі до соціології ставилися з явною недовірою, і британська соціологія ще довго мусила гніздитися на теренах антропології та етнографії.

Інституціоналізація соціології як університетської дисципліни у Франції почалася наприкінці ХІХ ст. під впливом Дюркгейма, який 1896 р. став першим у Франції професором «соціальної науки» (Бордоський університет).

Складніше становище було в Німеччині. Філософські факультети, де були зосереджені всі гуманітарні науки, не хотіли мати нічого спільного з емпіричними дослідженнями. Професійна неприязнь «традиційних» філософів до соціології зумовлювалася й тим, що вона асоціювалася багатьма вченими з позитивізмом, соціалістичною спрямованістю та іноземним впливом.

Іншою була ситуація в США. Відсутність жорсткої системи вищої освіти, наявність вільних матеріальних засобів, конкуренція між університетами, вплив прагматизму і широкий рух на користь соціальних реформ відкривали соціології широкі можливості, яких не було в інших країнах. Перший курс соціології було прочитано в Єльському університеті у 1876 р. В 1893 р. відкрито першу кафедру і соціологічну спеціалізацію в Чикаго. У 1901 р. 169 американських університетів і коледжів пропонували своїм слухачам курси соціології. А через чотири роки було засновано Американське соціологічне товариство.

З часом починають створюватися і міжнародні центри. В 1894 р. у Парижі відбувся перший конгрес Міжнародного інституту соціології. Але міжнародний обмін соціологічними ідеями ще довго був обмеженим.

ЛЕКЦІЯ № 3

Тема: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

- 1 Зародження і розвиток соціологічної думки в Україні.
- 2 Початок української соціології.
- 3 Розвиток вітчизняної соціології у ХХ ст..
- 4 Основні школи та концептуальні напрями сучасної соціології.

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Витоки української протосоціології сягають часів Київської Русі, про що свідчать непоодинокі пам'ятки усної та писемної творчості. В них втілені перші спроби осмислення подій, явищ, процесів соціального характеру.

Своєрідним відображенням сутності людських стосунків, в яких помітну роль відігравали звичаї, забобони, традиції, обряди, а з часом певні громадські закони, є український фольклор (пісні, думи, казки, легенди, приказки).

З появою писемності певні сторони тогочасного соціального буття знайшли своє писемне відображення. Перші літературні твори— «повчання», «проповіді», «патерики», «жит-тя святих», «слова», народжені прагненням поширити християнство й уславити князів, бояр, монахів, — певною мірою відображали і тогочасні соціальні відносини, побут, культуру, настрої різних верств населення.

Однією з найважливіших протосоціологічних пам'яток першої половини XI ст. справедливо вважають «Руську правду» Ярослава, складену на підставі норм тогочасного звичаєвого права, що регламентувала внутрідержавні феодальні відносини. Низку її ідей було покладено згодом в основу Литовських статутів, законодавства гетьманської доби.

У дидактико-теологічному творі першого київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать» (XI ст.) поряд з похвалою великому князеві Володимирі, уславленням хрещення Русі спростовується твердження про існування у світі певного богообраного народу.

Низку протосоціологічних ідей містить «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха (XII ст.), у якому він переконував своїх синів бути гуманними, справедливими, милосердними, обстоювати правду і справедливість, долати ненависть, злобу, чвари, уникати беззаконня. Саме в цьому вбачав князь запоруку єдності землі Руської, спокою її громадян. Важливі відомості про тодішнє соціальне життя містить «Печерський патерик», у якому йдеться про життя киево-печерських ченців.

Історики соціологічної думки знайшли чимало цікавих спостережень, міркувань у «Слові про Ігорів похід» (XII ст.), пройнятому

передусім ідеєю об'єднання руських земель і подолання міжусобиць.

Різноманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI—XIII ст., найпомітніший серед яких «Повість минулих літ», авторство якого належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Несторові. Подієвий спектр увиразнює головну його ідею, яка полягає в обстоюванні єдності руської землі та політичної незалежності.

Вихід на історичну арену Галицько-Волинської держави засвідчив «Галицько-Волинський літопис», який є важливим джерелом вивчення соціального життя на західноукраїнських теренах.

Соціально-економічне, політичне і духовне життя різко змінилося у XIII ст. у зв'язку з пануванням на українських землях монголо-татарського іґа. У XIV ст. центральноук-раїнські землі були захоплені Великим князівством Литовським. А більшість галицько-волинських земель опинилося під польською владою. З півдня дошкуляли татарські напади.

Історична доля українського народу покликана до життя своєрідний соціальний феномен — козацтво — проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість цього феномена полягає в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З козацтвом були пов'язані перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків.

У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв український вчений *Станіслав Оріхов-ський-Роксолан* (1513—1566), якого сучасники називали українським (рутенським) Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які слухаються короля добровільно. Законів, що є гарантією розвитку та існування держави, повинні підкорятися всі, навіть королі. На думку С. Оріховського, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві, тому їх за необхідності можна змінити.

Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом. Держава виконує обов'язки щодо громадянина — її метою є гарантія права на існування кожного індивіда. Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність повинна бути спрямована передусім на інтереси держави.

Для держави принципово важливо дбати про освіту громадян: «Адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися». Влада повинна всіляко сприяти розбудові нових шкіл.

Суспільні погляди С. Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права

XVII—XVIII ст. Він виявився попередником таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Бо-ден та ін. В Україні і Росії його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокопович, у бібліотеці якого були праці С. Оріховського.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. найпомітнішою по-етаттю в українському духовному житті був *Іван Вишенський* (між 1545—50 — після 1620), який у своїх полемічних творах обстоював ідею свободи, рівності, справедливості у сфері духу.

У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович, крім власне духовних літературних праць, приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український вчений *Григорій Сковорода* (1722—1794), який науку про людину вважав головною, найважливішою і найвищою з усіх наук. Не заперечуючи ролі й значення наукових і технічних досягнень, вважав найважливішою науку про умови та способи забезпечення щасливого життя, про людину та її щастя.

Особливий інтерес становить його концепція спорідненої праці. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смысл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя — у вільній праці за покликанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смислу людського буття.

Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, виконуючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі «бога». Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість з певними видами праці. Люди повинні пізнати самі себе, свої здібності й виробити відповідний своїй природі спосіб життя. Спорідненість, покликання і є справжнім «богом» у людині.

У цьому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну нерівність — нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність «природного» походження. Звідси його принцип «нерівної рівності». «Бог, — писав Сковорода, — богатому подобен фонтану, напояющему различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сия: «Неравное всъм равенство»... Меншій сосуд менше имьет, но том равен есть большему, что равно есть полный». Крізь відповідну призму і критикує він суспільні вади, ратує за моральну перебудову світу шляхом подолання неспорідненої праці, бо саме вона породжує суспільні вади. Треба займатися тією справою, для якої людина народжена.

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, завдання яких — вдосконалювати природні дані. Наука і звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях.

У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму, які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені великого гуманізму, конструктивного змісту і варті сучасного ґрунтовного дослідження.

Таким чином, суспільні концепції, які постали в період від античності до ХІХ ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити як окремі, так і загальні соціальні явища, що послужило інтелектуальним потенціалом в подальшому вивченні суспільства як системи, а також механізмів його функціонування.

Наприкінці ХVІІІ ст. розпочинаються активні дослідження у царині фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Низка праць цього періоду, передусім «Опис весільних обрядів» Гр. Калиновського, «Землеописання о Ма-лия России» М. Туранського, «Записки о Малороссии» Я. Маркевича, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменсько-го, «Історія русів» невідомого автора, дає підставу стверджувати про появу системних українознавчих студій, в контексті яких досліджувалося і соціальне життя народу.

Подальший розвиток і якісно новий стан самоусвідомлення українства розпочинається з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, ідейне ядро якого утворювали М. Костомаров, М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович. Своєрідним маніфестом Братства стала «Книга буття українського народу» М. Костомарова, в якій історію України автор розглядає у контексті світового історичного процесу, висловлює соціософські міркування, насліджені ідеями всеслов'янського братства і відродження України.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках ХІХ ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада».

Учені, які досліджують особливості тогочасної української соціологічної думки наприкінці ХІХ ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого певною мірою трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляючи при цьому обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, орієнтації до вироблення власних соціологічних теорій, хоч окремі оригінальні ідеї вони висловлювали.

На той час українська соціологія ще не була виокремленою наукою, тобто до соціологічних студій принагідно вдавалися професійні філософи, історики, географи, економісти, літератори.

Найприкметнішим у тогочасній соціологічній думці є звернення до проблем соціально-культурного життя українського народу. Як уже зазначалося, вона функціонувала тільки в координатах традиційних проблем. А тоді домінував у соціології позитивізм, який тяжів до еволюціонізму, органіцизму чи соціал-дарвінізму.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога *Сергія Подолинського* (1850—1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С.Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть Перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для боротьби з навколишньою природою. Водночас і умови боротьби з природою стануть однаковими для різних груп людей. У свою чергу зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовираження талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп людей, причин соціальної диференціації (їх убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (залежить від національної належності особи). Ці думки висловлені у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед вчених-дослідників українського суспільства кінця ХІХ ст. насамперед вирізняється постать *Михайла Драго-манова* (1841—1895), який чимало уваги приділяв перспективності історичного поступу України і можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним із найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод, під якими розумів всенародне земське представництво з контролем за діями виконавчої влади і недоторканими свободами особи, слова, товариств. На його думку, політичні та національні інтереси російського населення у найкращий спосіб можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним та культурним життям. Він обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього Драгоманов наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювало самодержавство парламентської більшості, залишаючи недоторканою і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління країною.

Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли жодних автономій іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати най-прогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу, бо лише одна думка про національність і про її важливість може бути причиною насилля над людьми і «великої неправди». Тому відстоював рівні права осіб будь-якої національності.

Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль він відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків. Один із найвідоміших у минулому вітчизняних соціологів *Максим Ковалевський* (1851—1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги не один якийсь момент, а всю сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання — розкриття причин спокою чи руху людських суспільств, стабільності й розвитку порядку в різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також всіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

У своєму підході до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, згідно з якою психологія є галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу ці науки повинні спиратися на ті загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія повинна не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом чи перетворюють його на хаос. Він стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Говорити про головний фактор — те саме, що говорити

про ті краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють переважно її течію. Соціологічна теорія Ковалевського — явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий вчений *Володимир Антонович* (1834—1908) використовував свої історичні, етнографічні, археологічні знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Він є одним із перших вітчизняних дослідників, які пов'язували назву «Русь» із слов'янським племенем полян, і всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії, вказує на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише утверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіально поділеного між Австре-Угорщиною та Росією.

Учень Антоновича *Михайло Грушевський* (1866—1934) вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведене вивченню історії Київської Русі, України, історичного процесу взагалі, проблемам генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують соціологічні погляди Грушевського щодо питання виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

До Грушевського в російській історіографії загальноприйнятою була така схема історії Російської держави: передісторія Східної Європи, неслов'янська колонізація, розселення слов'ян, формування Київської держави, історія якої сягала XII ст. Потім вона переходила до Великого князівства Володимирського, від нього в XIV ст. — до князівства Московського, від якого йшла історія Московської держави, згодом імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, які лишилися за межами Московської держави, часом бралися найважливіші епізоди (держава Данила, формування Великого князівства Литовського і унія з Польщею тощо) з прилученням до російської держави. Ця схема у своїй основі мала генеалогічну ідею — довести право московської династії князів, а потім царів, тримати під владою не тільки власне московські, а й інші, завойовані, землі. Згодом, коли основна вага була перенесена на історію народу, суспільства, культури, ця концепція стала історією великоросійського народу, вона активно використовувалася для обґрунтування ідеї Москви як третього Риму. Грушевський довів, що Київська держава, право, культура були утворені українсько-руською народністю. Володимиро-московська держава — то справа іншої, великоруської народності.

Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., потім — литовсько-польський XIV—XVI ст.

Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня, і відносини її з Київською можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави з її гальськими провінціями. Але це не може розглядатися як спадкоємність двох періодів у політичному і культурному житті Франції. Грушевський вважав, що московські князі пересадили у великоросійські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоросійської народності. Етнографічна й історична близькість української народності до великоросійської не повинна служити причиною їх перемішувань. Такий підхід дає можливість послідовно представляти історію великоросійської, україно-руської і білоруської народностей, а не заступати історію східного слов'янства історією великоруського народу, не ігнорувати історію білоруської та українсько-руської народностей або заступати її «повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками». Грушевський наполягав на тому, щоб усунути еkleктичний характер «руської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно (послідовно — ред.) перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами (культурними, економічними тощо), представляти історію кожної народності в «її генетичному приємстві від початків аж до нині».

Під час вимушеної еміграції (1919—1924) Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, співробітники цього закладу проводили лекційну, пропагандистську і наукову діяльність. Були видані соціологічні праці М. Грушевського, а також монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси з суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX — початку XX ст. *Іван Франко* (1856—1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, немало роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу й

автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Видатний вчений-економіст *М. Туган-Барановський* (1865—1919) вважав соціологію однією із стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальної обстановки, яка задовольняла б людські потреби.

Виробництво засобів до життя — це нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою в діяльності. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль у їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбільш необхідні борються за своє «чисте» існування. А більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

Значний вплив на суспільну думку на початку ХХ ст. мали ідеї державності та історичного поступу України. На думку історика, політолога, соціолога *В'ячеслава Липинського* (1882—1931), політичний ідеал для України — правова «трудова» монархія у формі гетьманату. Українську націю можна сконсолідувати на базі «територіального патріотизму», тобто шляхом пробудження солідарності між усіма постійними мешканцями України незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження. А ідея української державності — той фактор, який повинен забезпечити національну єдність усіх верств українського суспільства на ґрунті компромісу між ними.

Історик, громадський, політичний діяч *Дмитро Дорошенко* (1882—1951) вважав, що українську державу спроможна збудувати провідна верства суспільства — аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналоги якої існували в Європі.

Отже, у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але в їх працях досліджувалися лише окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення комплексу соціологічних проблем. І все ж у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Спрощені трактування поступалися місцем диференційованим, більш самодостатнім концепціям. Формувався власне соціологічний апарат. Почалася системна робота з питань методології і техніки досліджень. Нові соціологічні ідеї, які проростали в Європі, знаходили благодатний ґрунт і в Україні.

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У ХХ СТ.

Історія світової соціології загалом, як й історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її природного, гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, а в ХХ ст. — у складі колишнього СРСР не могли не позначитися на становищі вітчизняної соціології.

Українська соціологія тривалий час не була ідентифікованою наукою, структурно вона існувала в системі радянської соціології. У перші десятиліття на українських теренах відбувався активний процес інституалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, організовувалися теоретичні та прикладні дослідження, видавалися праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-ті роки була кафедра соціології, створена на соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), очолювана М. Грушевським.

Іншими підрозділами цього відділу, зокрема комісією для вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал щодо впливу різних чинників на заробітну плату. Вивчались інші процеси в господарській сфері. Окремі дослідження стосувалися й гуманітарної сфери. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова стосовно психології натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя.

У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних аспектів торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав М. Грушевський, який повернувся у 1924 р. в Україну з наміром створити тут систему соціологічних інституцій. А перед тим він створив у Швейцарії Український соціологічний інститут (1919 р.), який згодом прописався у Празі, а в 1921 р. — у Відні.

Але його намір створити відповідний інститут у системі ВУАН не був підтриманий, і М. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру з історії України, при якій була і секція методології та соціології.

Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом. Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних у Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах.

Це був час агресивного поширення більшовицької ідеології в науці й

практиці, що зумовило придушення, а згодом і ліквідацію немарксистської соціології в країні. Певний час ще видавалися праці М. Ковалевського, П. Сорокіна* та інших, але згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напрямку: М. Бухаріна «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» (1921); Л. Садинського «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» (1923); С. Каценбогена «Марксизм і соціологія» (1926); С. Вольфсона «Соціологія шлюбу і сім'ї: Досвід вступу у марксистську генеомію» (1929); С. Оранського «Основні питання марксистської соціології» (1929) та ін.

Науковий плюралізм довше зберігався у прикладній соціології. Так, у 20-ті роки в Україні досить поширеним було фрейдистське вчення. Відомий фізіолог того часу професор А. Зелений, намагаючись розробити біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію». Соціальні проблеми управління досліджував Всеукраїнський інститут праці (м. Харків). Тут були започатковані дослідження, що виходили на проблеми організації виробництва, підготовки кваліфікованих кадрів, стимулювання і нормування праці. У цьому інституті існував психологічний відділ, де успішно застосовувалися тести професійного відбору та професійної орієнтації. Конкретні дослідження, які проводилися харківськими вченими, показали, наприклад, що один із способів ухилення адміністрації від виконання рішень — перекладання своїх обов'язків на «творчу активність мас», що дріб'язкова опіка, надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію і таким чином подовжує строк виконання завдання.

Значний масив соціальної інформації, який становив неабияку наукову цінність і міг бути використаний для вирішення багатьох соціальних проблем, заліг в архівах. Владними структурами не бралися до уваги тривожні сигнали соціологів щодо погіршення екологічного стану, наростання відчуження праці, відчуження влади від народу, негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах і багато інших. Нерідко ініціатори досліджень піддавалися партійним, адміністративним покаранням. Багато наукових понять, таких як «екологія», «відчуження», «соціально-статистика», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та інші, навіть у період «відлиги» були заборонені. Їх використання могло стати приводом до ярликування вченого як «послідовника» та «пропагандиста реакційної буржуазно-соціології». Але, незважаючи на всі ці обставини, соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання.

У 1958 р. виникла Радянська соціологічна асоціація. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ — сектор дослідження нових форм праці і побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. У 1968 р. був

створений Інститут конкретних соціальних досліджень. В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю — відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України — почав функціонувати у 1969 р.

У 60-ті роки започатковуються різні соціологічні дослідження. Зокрема, на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси вивчалися питання, пов'язані з умовами життя, залежністю способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників. Про діяльність соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 70-х роках було широко відомо з публікацій у періодичних виданнях. Робота заводських соціологів була висвітлена у художній повісті письменника О.І. Би-лінова «Вибір» (Дніпропетровськ: Промінь, 1980).

За «розквіту» адміністративно-командної системи (кінець 60 — середина 80-х років) відбувся ще один наступ на соціологічну науку. З подачі відділу науки та навчальних закладів ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень був звинувачений у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Відбулася заміна кадрового складу інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-ті роки. Вона нарешті відновила статус самостійної науки. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України. Згодом було засновано Українську соціологічну асоціацію, в університетах відкрито факультети і відділення з підготовки професійних соціологів, утворюються спеціалізовані ради із захисту дисертацій, виходить журнал «Філософська і соціологічна думка». Соціологія стає універсальною академічною дисципліною, основи якої тепер вивчають у всіх вузах. Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується в обшири світової соціологічної науки.

Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки, соціальних умов і механізмів формування ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів.

Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя.

Однак, щоб соціологія посіла відповідне місце у науковому та практичному житті, потрібен час і подолання соціально-економічних труднощів, які переживає наприкінці ХХ ст. українська держава. Низку різноманітних теоретичних, методологічних, організаційних проблем висуває гуманізація освіти. Необхідне справді наукове застосування соціології у

різних галузях суспільного життя, яке не має нічого спільного з маніпулюванням громадською думкою під прикриттям так званих «соціологічних досліджень».

ОСНОВНІ ШКОЛИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Західна соціологія у ХХ ст. відзначається великою різноманітністю шкіл і течій, розвиваючись багатьма напрямками. Тому предметом розгляду стануть концепції, які відіграли або відіграють важливу роль у соціологічній теорії й становлять найбільший інтерес з пізнавальної точки зору.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ

Функціоналізм — один із головних напрямів в американській соціології після Другої світової війни. Вперше ідеї про функціональний принцип в осмисленні суспільства постали у працях О. Конта і Г. Спенсера. Так, соціальна статика Конта спиралася на принцип, за яким інститути, вірування, моральні цінності суспільства взаємопов'язані і становлять одне ціле. Пояснити будь-яке явище можна, описавши закон його співіснування з іншими явищами. Спенсер використовував функціональні аналогії між процесами в людському організмі й суспільстві. Соціологія Дюркгейма була заснована на визнанні того, що суспільство володіє власною, незалежною від людей реальністю; що це не просто ідеальне буття, а система активних сил, «друга природа»; що пояснення соціального життя треба шукати у властивостях самого суспільства. Функціональні аспекти розвитку суспільства, соціальних явищ розробляли англійський соціолог *А. Радкліфф-Браун* (1881—1955) та американець польського походження *В. Малиновський* (1884—1942). Цікаву систему функціонального тлумачення суспільства виробили американські соціологи *Толкотт Парсонс* (1902—1979) і *Роберт Мертон* (нар. в 1910 р.). Головне завдання соціології, на їхню думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Функціоналізм часто поєднували із структурним аналізом. Тому в соціологічній літературі вони постають як єдина структурно-функціональна теорія і як окремі функціо-налістичні та структуралістичні концепції. Існують суттєві відмінності між структурно-функціональним підходом як теорією і як методом соціального дослідження.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

Т. Парсонс вважав одним із центральних завдань соціології аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних. На практиці це означало, що аналіз будь-якого соціального процесу — це частина дослідження певної системи з усталеними межами. Систему він

розумів як будь-який сталий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних дій (теорія соціальної дії). Потреби особистості виступають як змінні у соціальній системі. Парсонс та інші дослідники намагалися не тільки виробити правила функціонування будь-якої системи, а й визначити сукупність необхідних умов або «функціональних передумов» для всіх соціальних систем.

Ці умови, необхідні для існування будь-якої системи, стосувалися не тільки соціальної системи, а й її складових. Кожна соціальна система має задовольняти певні фізичні потреби своїх елементів, забезпечуючи їх виживання. Вона повинна мати і певні засоби розподілу матеріальних ресурсів. Крім того, система має виробити певний процес соціалізації людей, даючи їм змогу сформувавши або суб'єктивні мотивації підпорядкування конкретним нормам, або певну загальну потребу такого підпорядкування нормам. У кожному суспільстві крім соціальних норм існують властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей малоймовірно, що окремі особи зможуть успішно застосувати потреби підпорядкування нормам. Фундаментальні цінності мають стати частиною особистості. Водночас кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання. І, нарешті, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

Теоретичну схему Парсонса об'єднує та організовує проблема соціального порядку. Поняття «соціальний порядок» охоплює існування певних обмежень, заборон, контролю в суспільному житті, а також певних взаємин у ньому; наявність у суспільному житті елемента передбачуваності й повторюваності (люди можуть діяти соціально тільки в тому разі, коли знають, чого чекати один від одного); більш-менш тривалу сталість у збереженні форм соціального життя. Різні аспекти соціального порядку відображені у багатьох поняттях, основні з яких — «система», «структура». Вони вживаються як щодо емпіричних об'єктів і відношень, так і щодо абстрактних об'єктів.

Поняття «структура» охоплює сталі елементи будови соціальної системи, відносно незалежні від незначних і короткочасних коливань у відносинах системи із зовнішнім оточенням. У зв'язку із змінюваністю цих відносин вводиться система динамічних процесів і механізмів між вимогами, що впливають із умов сталості структури, і вимогами даної зовнішньої ситуації. Цей динамічний аспект бере на себе функціональну частину аналізу. На найзагальнішому абстрактному рівні соціальний порядок у Парсонса є продуктом двох процесів: тенденції соціальної системи до самозбереження та тенденції до збереження певних меж і постійності щодо середовища (гомеостатична рівновага). Дії в середовищі системи, яка складається з багатьох систем, аналізуються на основі функціональних передумов, вимог щодо її виживання і рівноваги системи. Види діяльності всередині системи

постають унаслідок її структурних реакцій на вимоги, які виявляють її зв'язок із середовищем. Тому при аналізі соціальної системи важливо досліджувати її взаємообмін з іншими системами. Таким чином, різні елементи системи, за Парсонсом, є похідними від умов соціальної дії та взаємодії.

Парсонс вважав, що будь-яка соціальна система повинна забезпечувати:

- 1) раціональну організацію і розподіл своїх матеріальних (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів для досягнення своїх цілей;
- 2) визначення основних цілей і підтримання процесу їх досягнення;
- 3) збереження солідарності (проблема інтеграції);
- 4) підтримання мотивації індивідів при виконанні ними соціальних ролей і усунення прихованих напружень у системі особистісної мотивації.

Другу і третю вимоги висуває культурна система, головним завданням якої є легітимізація нормативного порядку соціальної системи. Проблема визначення основних цілей і їх досягнення задовольняється політичними видами діяльності. Проблему інтеграції допомагає вирішити релігійна діяльність або її функціональні альтернативи — різні секулярні (світські) ідеології тощо.

Четверту проблему вирішує сім'я, яка здійснює первинну соціалізацію, «вбудовуючи» в особистісну структуру людини вимоги соціальної системи і підтримуючи емоційну задоволеність своїх членів. Всі чотири функціональні вимоги мають сенс тільки в сукупності, структурній взаємопов'язаності.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Цей метод систематизований і докладно описаний Р. Мер-тоном. У парадигмі (системі форм) структурно-функціонального аналізу сформульовані такі основні поняття: «функції» — наслідки діяльності, що сприяють адаптації системи; «дисфункції» — несприятливі наслідки; «явні функції» — усвідомлені наслідки; «латентні функції» — неусвідомлені наслідки; «функціональні вимоги» — вимоги, виконання яких необхідне для нормальної життєдіяльності системи; «функціональні альтернативи» — еквівалентні структури, здатні виконувати однакові функції.

У структурно-функціональному аналізі розрізняють два основних підходи: структурний, що йде від аналізу різних структур до виявлення виконуваних ними функцій; функціональний, який застосовується за умов формування певної сукупності функціональних вимог і наявності структур, що здійснюють ці функції.

У західній соціології структурно-функціональний аналіз набув найбільшого поширення в соціології політики, соціології злочинності, соціології сім'ї, вивченні соціальної стратифікації. Наприкінці 50—60-х років функціональний підхід зазнав критики за застосування біологічних понять до

соціальних систем, де вони втрачають однозначність; за поза-історичний (статичний) розгляд суспільства; за надто абстрактний категоріальний апарат. Опоненти також зазначали нездатність функціонального аналізу адекватно описати і проаналізувати конфлікти. Згодом теоретичні підходи структурно-функціонального аналізу синтезувалися з іншими соціологічними течіями.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Поставши у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу, різноманітні теорії визнають конфлікт одним із найважливіших чинників соціального розвитку. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці *Е. Маркса* і *Г. Зіммеля*.

Прихильники теорій соціального конфлікту не згодні, зокрема, з твердженнями, що нерівність — природний спосіб забезпечення виживання суспільства. Вони не тільки вказують на недоліки теорій функціоналізму (хіба справедливо, наприклад, що торговець жуйкою заробляє більше, ніж люди, які навчають дітей його?), але й стверджують, що функціоналізм — не більше, ніж спроба виправдати статус. На їхню думку, нерівність є результатом такого становища, коли люди, які контролюють суспільні цінності (головним чином багатство і владу), мають змогу здобувати для себе вигоди.

Теорії соціального конфлікту, визнаючи конфлікт одним з головних рушіїв соціального прогресу, одночасно розглядають явища, які характеризуються поняттями «злагода», «стабільність», «порядок», «спокій». При цьому злагода вважається нормальним станом суспільства, конфлікт — тимчасовим.

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ

Фундатором теорії соціального обміну вважають *Джорд-жа Хомакса* (1910—1989). Вона втілює спроби встановити перехідні ланки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій виростають різні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.). Різні варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією, люди взаємодіють між собою на основі аналізу свого колишнього досвіду і потенційних винагород та покарань. Існують два вихідні засновки теорії соціального обміну. Перший виходить із припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке спрямовує її на одержання певних «вигод», таких як гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін. Різні типи «вигод» концептуалізуються по-різному: «цінність» — у соціології; «корисність» — в економіці; «нагорода», «плата» — в соціальній психології. Другий розкриває

зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними «вигодами». «Обмінні угоди» розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин. Концепції соціального обміну часто кон-вергують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології — аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

ПСИХОАНАЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ

Поштовх до їх розвитку дало психологічне вчення австрійця *Зігмунда Фрейда* (1856—1939), який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Звичайно, між соціальною доктриною Фрейда і психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом, проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку кожної людини, а й в історичному процесі. В основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось із батьків. Фрейд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості та покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богопо-дібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

її вважають різновидом «розуміючої соціології». Вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (в міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології — австрійський соціолог *Альфред Шюц* (1899—1959).

Прихильники феноменологічної соціології, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметненні соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, у співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Однак феноменологічна методологія за своєю природою не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяль-них

процесів, призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються феноменологічною інтерсуб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя (як воно зображається у феноменологічній соціології) втрачає об'єктивний характер і зводиться до уявлень про суспільство, до взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія все більше інтегрується у традиційні напрями, школи, привносячи туди уміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Прикладна соціологія

Набула значного розвитку як сукупність теоретичних моделей, методологічних принципів і процедур, а також соціальних технологій, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне застосування, досягнення реального соціального ефекту. Іншими словами,, прикладна соціологія — це соціологічна робота, виконана для когось. Замовниками можуть бути державні установи, федеральні органи влади, приватні фірми тощо. У США у 80-ті роки витрати державних організацій і приватного бізнесу на соціальні дослідження становили понад 2 млрд. дол. на рік.

Одне слово, соціологічна наука за рубежем має високий рівень розвитку і широкі можливості для вирішення певних соціальних проблем.

Тема: СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА І ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ РОЗВИТКУ

1 Соціальна структура суспільства: основні види та елементи.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА-. --ОСНОВНІ ВИДИ ТА ЕЛЕМЕНТИ

Поняття «соціальна структура» у науковій і соціально-політичній літературі має кілька трактувань. У широкому розумінні — це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, а також соціальних інститутів.

Соціальна структура - сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, верства), соціально-демографічних (молодь пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних (тип поселення) й етнічних спільнот (нації, народності), пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Соціальна структура суспільства — явище історичне її становлення та розвиток віддображають процеси інституалізації та еволюції різноманітних соціальних інститутів. Ускладнення і диференціація їх у структурному і функціональному аспектах зумовили відповідні зміни у соціальній структурі. Тому соціальну структуру суспільства, закономірності її становлення й функціонування слід розглядати в контексті реалізації соціальними інститутами відповідних функцій чи, можливо, і дисфункцій.

У колишньому СРСР соціальну структуру суспільства до 60-х років практично не вивчали. Це було спричинено офіційною доктриною, згідно з якою соціальну структуру радянського суспільства становили два класи (робітники та колгоспне селянство) й одна верства (прошарок) — інтелігенція. Взаємовідносини між ними через відсутність антагоністичних суперечностей, вважалося, були безконфліктними. Але ж ця концепція абсолютно не відображала реального стану суспільства, оскільки:

- а) різко звужувала критерії диференціації людей щодо їх залежності до різних соціальних груп;
- б) не давала уявлення про соціальну структуру як верти-чаль;
- в) містила перевернуте уявлення про критерії соціальної мобільності;
- г) відображала утопічне уявлення про гармонійні, побудовані на єдності інтересів, міжгрупові стосунки.

В останні роки уявлення про соціальну структуру докорінно змінилися. По-перше, підтвердилася абсолютна непридатність ідеологізованої й міфологізованої моделі «2+1» (два класи й прошарок), яка

заперечувала соціальні ієрархії, відчуження, антагонізми, проповідувала концепцію прогресуючої соціальної однорідності. По-друге, виявились серйозні суперечності між основними елементами соціальної структури — класами, етнонаціональними групами.

У зв'язку з цим перед вітчизняною соціологією постала необхідність радикального перегляду й оновлення концепції соціальної структури суспільства, зосередивши увагу на:

- вивченні не тільки відомих, але й невідомих (латентних) соціальних груп;
- переході від опису зовнішньої структури, пов'язаної з індустріальними й іншими сферами виробництва, до аналізу внутрішньої структури, пов'язаної з вертикальною та горизонтальною структурами громадянського суспільства;
- дослідженні ієрархії соціальних груп (не тільки стосунки рівності й нерівності, але й панування, підлеглості);
- з'ясуванні суб'єктивного характеру соціальної структури, її зв'язку з людиною, її розвитком, свободою чи несвободою.

Соціальні ж групи, будучи активним суб'єктивним компонентом соціальної структури, інтегруються в цю суспільну форму, якщо вона відповідає їхнім потребам, інтересам і цінностям, або ж вони її відхиляють.

Поняття «соціальна група» є родовим щодо понять: «клас», «соціальнонаверства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності, які виникають між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці й діяльності на основі відношення до засобів виробництва, влади, характеру праці, фаху, освіти, рівня й структури прибутків, статі, віку, національної приналежності, місця проживання, стилю життя та ін.

На перший погляд, скажімо, робітники, селяни, вчені, кооператори та інші не є об'єднаними в якісь групи, якщо мати на увазі формальне об'єднання на зразок політичних партій. Та коли взяти до уваги їх реальне, об'єктивне становище в суспільстві, то — безперечно. У будь-якому суспільстві існує певна кількість соціальних груп, які:

- а) посідають різні місця в системі соціальних нерівностей цього суспільства, у диференціації його населення за критеріями влади, власності, доходу тощо;
- б) пов'язані між собою політичними, економічними й культурними відносинами;
- в) є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів суспільства.

У соціальні групи людей об'єднують соціальні інтереси, які зумовлюють їх дії і формуються у представників різних груп залежно від їхнього становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника одні, а в кооператора — інші, то вони реально й становлять різні соціальні групи, тобто «неформально» об'єднуються. При цьому соціальні інтереси груп, постаючи на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках, оскільки в процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілого, які відображають

вже спільні риси соціального становища окремих індивідів, що входять до групи. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

Загальногуманістичний підхід до суспільства у сучасній соціології визнає значимість усіх соціальних груп, оскільки відмінності в їх становищі зумовлюють і різні інтереси, узгодження яких є основною метою соціальної політики суспільства. Соціологія виділяє такі **види соціальних структур**:

- соціально-класова (класи, соціальні верстви, соціальні групи, прошарки, стани);
- соціально-демографічна (вік, стать);
- соціально-територіальна (міська, сільська спільноти, населення агломерацій, переселенські групи);
- соціально-професійна;

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА

Вона відображає найважливіший зріз соціальної структури класового суспільства: складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, представниками розумової і фізичної праці, соціальними верствами всередині класів.

Питання про класи є найбільш дискусійним. Теоретичною базою для дискусій стало визначення В.Леніна: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розміром тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні"»

Таке трактування класів є досить загальним, застосовується до різних суспільних систем. Останнім часом у нього стає все менше прихильників. Це ж стосується і положень щодо наявності в суспільстві двох однотипних класів. Так, російський соціолог В. Радаєв пропонує розглядати цю проблему не тільки з точки зору відносин власності (відсутність соціальних груп незалежних повноправних власників), але й у політичному, соціальному й економічному аспектах. Виділення класів на пострадянському просторі стає все проблематичнішим, оскільки відбувається поступова деструктуризація суспільства радянського типу, спричинена ліквідацією дореволюційних класів, атомізацією суспільства, зростанням соціальної маргіналізації.

Ідеологізована формула соціально однорідного (безкласового) суспільства, — на думку В. Радаєва, — втілилась у життя ще задовго до того, як було проголошено побудову «розвинутого соціалізму». Ось чому аналіз соціальної структури у суспільстві радянського типу є можливим лише в межах стратифікаційного підходу.

Справді, демонтаж колишньої соціальної структури, її інститутів і класово-групової ієрархії емпірично виявляється в маргіналізації суспільства, в появі проміжних груп, більш контрастних й поляризованих.

Маргіналізація — це втрата особою об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особою норм та цінностей відповідної субкультури.

Вона, як відомо, пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативно-ціннісних систем під впливом соціальних і економічних зрушень. |При цьому маргінали сприймаються не лише як аутсайтери й парії (пригноблена людина), що перебувають на «дні» суспільства. Маргіальність означає стійку, соціально обумовлену відмінність між соціально-культурним походженням і нинішнім суспільним становищем.

Класична, еталонна модель маргінала — фігура мігранта із села в місто в пошуках роботи. Ця людина — вже не селянин, але ще не робітник. Не можна ототожнювати маргіналії з декласованими елементами. Маргіналізація — об'єктивний соціально-економічний процес переходу до іншої соціальної групи, а не «виштовхування» особистості на периферію соціального життя.

Елементом соціально-класової структури суспільства є соціальні верстви, які утворюють внутрішню структуру класів і великих соціальних груп (наприклад, робітники низької, середньої та високої кваліфікації).

Соціальна верства — сукупність індивідів, зайнятих економічно й соціально рівноцінними видами праці, які отримують приблизно рівну матеріальну та моральну винагороду.

Це така спільнота, в якій кожен індивід є носієм однієї ознаки. Такою ознакою може бути: тип трудової поведінки на робочому місці; рівень доходу; способи проведення вільного часу, дозвілля й задоволення потреб; зміст соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів; ставлення до найважливіших подій у країні й за рубежом; ставлення до соціальних і технологічних нововведень. Аналіз структури суспільства крізь призму його соціальних верств дає змогу з'ясувати різні грані його диференціації значно повніше, ніж класовий аналіз.

Таким чином, структуру суспільства доцільно описувати за допомогою класово-верстової моделі, в якій поєднуються теоретична глибина класового аналізу з багатством, можливостей і методів стратифікаційного підходу.

Детальніший поділ суспільства дає змогу виявити в соціально-класовій структурі малі соціальні групи.

Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є її належність до безпосередньо тривких особистих контактів (спілкування, взаємодія). Наприклад, сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, науковий, військовий та інші первинні колективи, колективи космічних, арктичних і антарктичних станцій, спортивна команда, релігійна секта, група друзів, підлітки-однолітки тощо. Мінімальний розмір малих груп — дві особи, максимальний — кілька десятків.

До соціально-класової структури суспільства належать і декласовані елементи.

Декласований елемент — особа, яка втратила тривкі зв'язки з соціальними групами, опустилася «на дно» суспільного життя.

Зростання чисельності декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, спричиняють економічні кризи, масове безробіття, зубожіння нижчих у суспільній ієрархії верств населення.

У соціальній структурі суспільства винятково важливе місце належить соціально-демографічним «зрізам». *Соціально-демографічна структура* — це результат накладання демографічних структур (статевої, вікової, сімейної) на соціальну. Статистичними параметрами в таких випадках є: народжуваність, смертність, шлюб, розлучуваність, міграційний обмін населення між міською і сільською місцевостями, а також між різними територіями.

Статево-вікову структуру населення можна аналізувати за однією ознакою (стать чи вік) або за обома. У першому випадку особливий інтерес становить розподіл населення на три групи: 0—14 років (діти), 15—49 років (молодь і середній вік), 50 років і старші (похилий вік). Співвідношення між ними характеризує тип вікової структури населення. Аналіз вікової структури, яка охоплює ці три контингенти; розкриває трудовий потенціал країни, дає змогу виявити динаміку його розвитку. Чим прогресивніша структура, тим вищими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший трудовий потенціал населення.

Вивчення структури населення за статтю має не менш важливе практичне значення, оскільки впливає на розміщення виробничих сил, на відтворення і територіальне формування населення.

Одним із аспектів соціальної структури суспільства є *соціально-територіальна структура*, яка є результатом взаємодії двох зрізів

суспільства — соціально-класового й територіального. Елементами соціально-класової структури є суспільні класи й соціальні верстви; територіальної структури — територіальні спільноти різного типу (міські, сільські, населення агломерації).

Соціально-територіальна структура — сукупність тривких спільнот людей, що формуються на основі соціальної неоднорідності умов життєдіяльності в різних територіально-адміністративних утвореннях, і стосунків між цими спільнотами.

Переважаючі економічні критеріїв у розміщенні виробництва й розселенні людей породжує нерівномірність історичного розвитку, одним із проявів якої є нерівномірність економічного розвитку регіонів і територій в межах окремої країни. На цій основі формуються соціальна нерівномірність умов життєдіяльності у регіональному розрізі, соціально-територіальні особливості.

Соціальна структура суспільства пов'язана й взаємодіє з професійною структурою, оскільки професійний розподіл праці пов'язаний з її суспільним розподілом (на розумову та фізичну, аграрну й індустріальну, організаторську й виконавську і т.п.). Нерідко *соціально-професійну структуру* трактують як соціальну форму професійного розподілу праці, що розглядається в аспекті її матеріально-речового змісту. Аналізуючи професійну структуру суспільства, доцільно розмежовувати фахову диференціацію людей і професійний розподіл праці, зважаючи, крім того, на існування природного зв'язку професій із соціально-економічними відмінностями у суспільстві, тобто з суспільними класами і верствами. Фаховий поділ не може бути основою, вихідним пунктом утворення класів і соціальних верств.

Дослідження *соціально-етнічної структури* здійснює соціологія національних стосунків (етносоціологія).

Етносоціологія — галузь соціології, яка вивчає генезис, сутність, функції, спільні закономірності розвитку етносів, міжетнічні (міжнаціональні) стосунки й виробляє основні методологічні принципи їх дослідження.

Вона вивчає комплекс проблем, пов'язаних з соціальним розвитком націй і народностей країни: соціально-економічних, соціально-політичних, духовно-ідеологічних, культурних, освітніх тощо.

Характер динаміки соціальної структури залежить у першу чергу від результатів соціальної мобільності.

Соціальна мобільність — міжгрупова чи просторова рухомість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у переходах індивідів з одного класу в інший, з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки.

За спрямуванням розвитку розрізняють *вертикальну мобільність* — посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з нижчим статусом в ієрархічно упорядкованих зрізах соціальної структури і *горизонтальну мобільність* — рух між однорідними в соціальному відношенні позиціями й категоріями населення. У житті горизонтальні й вертикальні переміщення переплітаються, взаємодіють.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

- структурні зрушення в економіці;
- зміни у характері й змісті суспільного розподілу праці й відносин власності;
- послаблення закріпленості груп працівників за соціально й економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальна мобільність, соціальні переміщення між групами є досить складними і супроводжуються істотними соціальними наслідками для тих чи інших груп. Найважливіший з них — постійна наявність перехідних, так зва* них маргінальних верств, тобто межових, проміжних відносно тих чи інших соціальних спільнот.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

- 1 Сутність соціології молоді, її об'єкт і предмет.
- 2 Основні категорії та поняття соціології молоді.
- 3 Розробка молодіжних проблем у вітчизняній соціології.

СУТНІСТЬ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ, ЇЇ ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі в суспільному житті перебувають у центрі уваги і на перехресті різних наук. Соціологія зараховує ці проблеми до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних, соціальних чинників, соціологія виявляє непересічний інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями переймається ювен-тологія як складова сучасної науки про людину.

Самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства. А проблема формування її свідомості — одна з провідних у соціології.

Для того щоб процес формування молоді відбувався адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль та місце в суспільстві, з'ясувати труднощі, проблеми, які стоять перед нею. Серед них є традиційні — кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш актуальними є проблеми здоров'я, освіти молоді, спілкування її з дорослими й однолітками.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз стану молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях — загальнометодологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає

змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень конкретно історичного змісту та емпіричних індикаторів.

На перших двох рівнях відбувається вироблення науково достовірного визначення молоді у певних межах і з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства, з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління.

Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі нагромадженого соціологічного матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства; переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності у суспільстві;
- опис стану та виявлення динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних і естетичних інтересів та позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку молодої людини;
- дослідження взаємодії поколінь та визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Головна мета соціології молоді полягає у тому, щоб на підставі узагальнюючого аналізу тенденцій формування й розвитку соціального обличчя молоді, умов її життєдіяльності виробити науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ, які повинні регулювати соціальні процеси у молодіжному середовищі та управляти ними. Кінцевим результатом цих розробок має стати державна молодіжна політика. Для реалізації такої мети потрібно:

- виробити специфічний понятійно-категоріальний апарат, який би розкривав сутність соціології молоді;
- дослідити актуальні економічні та соціальні проблеми молоді, виробити коротко- та довгостроковий прогнози їх розвитку;
- дати сутнісну характеристику молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- виробити сучасні методики комплексного вивчення молодіжних проблем;
- виробити ефективні механізми, які забезпечували б тісний зв'язок дослідницьких інститутів, лабораторій з державними та громадськими структурами, що працюють з молоддю;
- виробити сучасну соціологічну молодіжну концепцію і створити засади для формування сильної державної молодіжної політики.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками. Молодь досліджують у різноманітних сферах її життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками.

Скажімо, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення молодих чоловіків і жінок тощо. Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей. Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодої людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності. Молодіжні аспекти вивчають соціологія праці, соціологія освіти, соціологія сім'ї, соціологія виховання, соціологія де-віантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує цю інформацію, але й надає їй цілісного характеру, визначає її місце в структурі свідомості та поведінки як молоді загалом, так і окремих її груп. Це дає змогу соціології молоді виконувати функції цілісного систематичного аналізу молоді, досліджувати її з позицій динамічних змін у всіх важливих сферах: у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування питання про сутність молоді, її місце[^] у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, в яких відображається, специфіка соціального статусу молоді.

Існує декілька підходів до визначення поняття «молодь». Найпростішим з них є використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Поширеним є підхід, який розглядає молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи молодь розглядають як соціально-демографічну групу, головною характеристикою якої є процес

соціалізації. Ця позиція передбачає, що найважливішими показниками, які дають змогу розкрити сутність молоді, є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації. За цим підходом до молоді відносять тих молодих людей, які ще не почали самостійне трудове життя (тобто учнів), а також працюючих, які ще не мають сім'ї.

Молодь як соціальна спільнота — це сукупність людей молодого віку в усіх сферах їх діяльності і виявах їх духовного життя.

Більш коректним є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

Українські дослідники О. Вишняк, М. Чурилов, С. Ма-кеєв визначають молодь як соціальну спільноту, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства й набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору» віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Але в соціологічній літературі є й інші підходи. Деякі соціологи до молоді відносять осіб віком 11—25 років, інші — 15—28, 16—24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, а верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору (14—35 років) — покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у трудове життя. Розширення загальноприйнятих у 60—70-ті роки вікових меж молоді (16—30 років) до 14—35 років відображає об'єктивні процеси в житті й розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціалізації молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого — розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молоді.

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Голо-ваха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Оссовський, Л. Шпак, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба, Д. Зюзін) тощо.

Процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства, потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Останнім часом активно розробляються поняття «соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність». На підставі порівняльних соціологічних досліджень простежуються зміни у характері потреб учнівської та робітничої молоді.

Предметом певного наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості молодих людей. На думку багатьох вчених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є більш нетерпимою, гостріше реагує на протиріччя дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше засвоює нове. Виділяють такі її характерні риси, як підвищена вимогливість та критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної необхідності у досвіді старших за віком, перебільшення власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно відбувається формування соціальних мотивацій, самоаналіз та швидкість реакції, проте в цьому віці значно менше, ніж у дорослому, турбують безпека близьких та відповідальність за них.

У західній соціологічній науковій думці також немає єдності щодо визначення молоді та встановлення її вікових меж. В англійській соціологічній та філософсько-психологічній літературі найпоширеніший термін «юність», а не «молодість». Під юністю розуміють проходження через певні фази між дитинством і дорослістю особи. Значна частина дослідників вважає, що юність — це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну і плутану поведінку. Іншими словами, юність — це соціальне існування особи без чіткого плану поведінки. Період юності досить короткий і охоплює вікові межі від 11—12 до 18 років. У західних джерелах використовуються й інші дефініції, в яких знаходиться відображення молодіжний вік. Це найбільш вживаний у публіцистичній літературі термін «тінейджер» — юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Як бачимо, його вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку. Є у цьому плані й змістова відмінність: у разі вживання терміну «тінейджер» на передній план висуваються такі характеристики, як незрілість і колективний стиль (мається на увазі групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо), тоді як поняття «юність» не має визначених характеристик окремої особи у стані становлення.

Відповідно до реалій сьогоденного суспільного розвитку, в працях деяких західних авторів простежується тенденція до розширення вікових меж періоду юності. Зазначається, що період між становленням особи дитини і особи дорослого нині є безпрецедентно тривалим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 або раніше, можна вважати вік до 25—30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Отже, в англomовній соціологічній літературі поняття «юність» має досить чіткі межі й конкретні випадки вживання: по-перше, при дослідженнях специфічних особливостей молоді людини; по-друге, при аналізі колективного стилю поведінки молоді; по-третє, при вивченні різних правопорушень у молодіжному середовищі.

Існують методи дослідження молодіжних проблем: систе, матичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування. Ефективним є аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молоді людини. Але найпоширеніші лон-гітюдні, панельні, когортні соціологічні дослідження, що базуються на опитуванні (інтерв'ю та анкети).

Загалом, внаслідок несприятливих умов (історичних, політичних, соціально-економічних), в силу розпорошеності й відомчої відокремленості науково-дослідницьких установ, які досліджують молодь та її проблеми, ще й досі не розроблені єдині методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, а надбання у розробці понять і категорій соціології молоді існують самі по собі й не створили поки що сучасної молодіжної концепції. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямками досліджень проблем молоді, збільшення кількості досліджень, які здійснюються на аматорському рівні.

Тому одним із першочергових завдань, які постають перед соціологами-дослідниками молоді, є вироблення системи категорій і понять, що розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді, пошук емпіричних значень основних теоретичних положень і створення на цій підставі наукових засад для вироблення сучасної молодіжної концепції.

РОЗРОБКА МОЛОДІЖНИХ ПРОБЛЕМ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Перший етап формування вітчизняної соціології молоді охоплює 20—30-ті роки ХХ ст. У ці роки до вивчення молоді звернулися педагоги, соціологи, психологи. Було опубліковано до 300 праць про молоде покоління, проведені численні соціологічні дослідження, проаналізовані учнівські твори, листи до редакцій газет, особисті щоденники, автобіографії та інші документи, що відображали реальні досягнення і труднощі, різноманітні проблеми молоді тих часів. Найглибші дослідження були проведені Л. Виготським, М. Рубін-штейном, О. Колодною тощо. Деякі з них починали свої дослідження ще до революції і продовжили їх у пореволюційний період. Це дало змогу їм порівняти результати досліджень, виявити зміни в поведінці та свідомості молодих людей.

Ініціатива щодо проведення цих досліджень належить Комісії з вивчення юнацтва при психологічній лабораторії Московського педагогічного зібрання. У 1919—1920 рр. було створено бюро психологічних досліджень Наркомосу. Далі ці функції перебрав на себе Державний інститут

наукової педагогіки.

Особлива увага дослідників була приділена вивченню ро[^] бітничої молоді, джерел поповнення робітничого класу, мотивів обрання професії, інтересів і потреб, проведення вільного часу. Також вивчали погляди молоді на тогочасні проблеми. Дослідники відзначали нерівність, суперечливість її свідомості та поведінки в різноманітних сферах соціального життя. Рівень політичної свідомості значно випереджав рівень побутової свідомості, внаслідок чого, з одного боку, міцнішали політичні настрої та переконання, а з іншого — виявлялися консервативність побутових відносин, пияцтво, відсталі традиції та звички.

Загалом дослідження, проведені у ці роки, були спрямовані на вивчення процесу формування нового покоління, але в силу негативного ставлення до соціології взагалі та її галузей зокрема всі вони так і залишилися на рівні цікавих, багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Подальшого розвитку вони не мали. На жаль, ще й досі цей матеріал не став предметом глибокого вивчення.

Наступний період у розвитку соціології молоді починається з середини 60-х років. Тоді була висунута та обґрунтована ідея комплексного дослідження людини у поєднанні всіх ступенів її життєвого циклу. Певне значення для вироблення соціологічної теорії молоді мала праця І. Кона «Соціологія особи», у якій були визначені особливості юності. У наступні роки він досліджував проблеми юнацького віку, розвитку молодіжної свідомості, значення дружби та кохання, процесу становлення духовного світу молодої людини.

Початок 80-х років та сьогодні характеризуються значним сплеском інтересу вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямках, до їх виконання була залучена значна кількість наукових колективів. Питання, яким були присвячені дослідження, стають актуальнішими, гострішими, дискусійними. Але загалом більшість з них мала описовий характер, лише констатувала наявність тієї чи іншої проблеми, не пропонуючи їх вирішення. Головна дослідницька проблема — ставлення молоді до праці. Цікаві матеріали були одержані у міжнародному дослідженні соціологів колишніх соціалістичних країн, підсумки якого опубліковані у книзі «Працююча молодь: освіта, професія, мобільність»

У формуванні соціологічної теорії молоді беруть участь українські соціологи, чию увагу привернули такі проблеми: трудове виховання молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін); особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних соціально-демографічних категорій молоді (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Осовський, М. Чурилов); підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої і професійної школи, об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді, політична інформованість та суспільно-політична активність молоді,

тенденції й проблеми побуту та дозвілля молоді (О. Вишняк, М. Чурилов, С. Makeєв, В. Піча); формування молодого спеціаліста (О. Якуба, А. Андрющенко); соціальна зрілість молоді (О. Якуба, Т. Старченко, І. Пустельник, Н. Чер-ниш).

Український науково-дослідний інститут проблем молоді зосередив свою діяльність на:

- проведенні фундаментальних та пошукових досліджень проблем молоді;
- вивченні, аналізі та прогнозуванні стану справ у молодіжному середовищі;
- встановленні та налагодженні зв'язків з організаціями в Україні та за її межами, які працюють у сфері молодіжної проблематики.

Інститут підготував статистичний довідник «Молодь України», в якому містяться статистичні дані, що охоплюють основні сфери життєдіяльності юнаків та дівчат. Матеріал згруповано в такі розділи: чисельність і природний рух молоді; народна освіта; підготовка робітничих кадрів; зайнятість молоді в народному господарстві; охорона здоров'я; культурно-побутові умови життя молодих сімей; виробництво і торгівля товарами для дітей та молоді. Але різке погіршення економічного та соціального життя наприкінці ХХ ст. ускладнило функціонування як загальнотеоретичної, так і галузевої соціології. За відсутності фінансування майже не проводяться масштабні соціологічні дослідження, які б могли з'ясувати молодіжні проблеми в умовах трансформації політичної; соціально-економічної систем. Значно скоротилась кількість дослідних центрів, проблемних лабораторій з вивчення сучасної молоді.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є; низький рівень життя; безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків; шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейні конфлікти, низька народжуваність, матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов); поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція); втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму. Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20%. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, складовою частиною якої є комплекс наук про молодь. Серед них на провідні позиції висувається соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

ЛЕКЦІЯ № 6

Тема: ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

1 Теорія соціальної стратифікації.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що різняться своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання: як відрізнити ці групи одну від одної?

Інструментом у досягненні цього є теорія соціальної стратифікації, її було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом, У. Муром та іншими, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві.

На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення впорядкованої сукупності соціальних верств, що відрізняються одна від одної певними важливими для даного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром прибутку, обсягом влади, престижем, національними чи іншими рисами. При цьому соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Цей підхід сповідує такі основні принципи:

- а) обов'язковість вивчення всіх без винятку соціальних верств суспільства;
- б) необхідність застосування при порівнянні їх одних і тих самих критеріїв;
- в) достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Очевидно, що за такого методологічного підходу згадувана вище сталінська модель «2+1» (два класи й прошарок) не має ніяких шансів на наукове обґрунтування.

Соціальна стратифікація означає процес, який безперервно триває у суспільстві, і результат цього процесу. Вона є не лише методом виявлення верств даного суспільства, але й «портретом» цього суспільства. Простратифікувавши все населення країни за тими чи іншими критеріями, можна виділити страти (верстви), з яких це населення складається. Тому стратифікація — риса будь-якого суспільства: рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Вона наявна в усіх державах, тому що ті чи інші верстви наявні в будь-якому суспільстві, у будь-якій країні. Вони були в минулому, є нині, залишаться в майбутньому.

Соціальна стратифікація — процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються нерівними між собою і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою.

Соціальна стратифікація означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме нерівне їх становище. При цьому дуже важливим є вирішення теорією соціальної стратифікації проблеми соціальної мобільності, зокрема методів зміни особистістю, групою свого соціального становища. Виділяють два основні шляхи здобуття ними певного рангу: аскрипція і досягнення.

Аскрипція — просування соціальними «сходінками» завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи, властивостям (соціальному становищу, фізичним даним та ін.).

Досягнення—здобуття індивідом, групою певного статусу завдяки безпосередньо власним успіхам.

Класова й стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки — на основі вичленування у науковому аналізі реально існуючих класів, верств, інших соціальних груп може бути збудована «об'ємна», а не однолінійна модель соціальної структури, що має міцну емпіричну соціологічну базу. В останні роки у світовій соціологічній літературі поняття «класи» посідає таке ж визначене місце, як і поняття «страти», й обидва вони використовуються як у національних, так і в міжнародних порівняльних дослідженнях.

У деяких трактуваннях соціальної стратифікації наявні й егалітаристські (зрівняльні) тенденції. Вони особливо помітні у концепціях «середнього» чи «нового середнього класу», який трактується як більшість населення, що має власність і достатні можливості для заможного життя; він працьовитий, наполегливий у досягненні мети, вмiє розпорядитися доступними благами й цінує надані суспільством можливості для соціальної мобільності. Зростання чисельності «середнього класу» фактично означає ліквідацію протистояння багатства й бідності. Ідея «середнього класу» є альтернативою попередньому поділу, відображає зрівняльні тенденції у соціологічних поглядах.

За деякими даними, у нашому суспільстві наприкінці ХХ ст. «середній клас» становив лише 15%, а в США — приблизно 80%. Зростання його ролі у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи, забезпечує її динамізм.

Про те, наскільки складно стратифікувати суспільство радянського взірця, свідчать перші спроби соціологів*. Їх класифікація далеко не повна, оскільки до неї не потрапили деякі соціальні групи суспільства (представники приватного капіталу, студенти, учні тощо); очевидно,

потребують уточнення й самі ознаки, за якими здійснюється соціальна стратифікація. Але навіть у такому вигляді ця класифікація значно реальніше відображає справжню соціальну структуру сучасного суспільства.

Дезінформація, викривлення реальної структури суспільства — це шлях не до його зміцнення, а, навпаки, до розмежування інтересів, до соціальної дезінтеграції. Замовчування реальної картини соціальної стратифікації суспільства відповідає інтересам лише того, хто концентрує у своїх руках політичну й економічну владу.

Наприкінці ХХ ст. загострилася потреба в ефективній методиці виявлення соціальних груп, що розрізняються за їх місцем у системі власності, влади, прибутку й престижу (статусу). Володіючи такою методикою, можна провести глибокі дослідження соціальної структури, виявити обнови соціальні верстви сучасного суспільства.

Вітчизняна соціологічна наука опинилася перед необхідністю відповісти на такі запитання:

1. З яких класів, верств, груп складається наше суспільство?
2. Які основні критерії диференціації населення в ньому?
3. Які соціальні відстані (дистанції) відокремлюють у нашому суспільстві одні соціальні групи від інших?
4. Якими соціальними взаємовідносинами пов'язані соціальні групи (конфліктними чи дружніми, узгодженими)?
5. Яка соціальна мобільність у нашому суспільстві: хто, з яких і в які групи переміщується, наскільки інтенсивні ці переміщення?
6. Як і завдяки чому відтворюється ця соціальна структура?

Очевидно, що, не відповівши на ці та інші важливі питання, суспільство приречене **жити** «наосліп». Окремі спроби виділити групи, які рухають суспільство, відроджують його, і ті, що протистоять цьому, особливим успіхом не увінчалися.

Конкретні широкомасштабні дослідження з метою створення «соціального портрета» сучасного суспільства — одне з найактуальніших завдань вітчизняної соціології.

Значення цієї роботи зумовлюється тим, що соціальна структура надзвичайно важливий соціальний регулятор еволюції суспільства. Вона визначає шляхи розвитку й ефективність економіки, оскільки різні соціальні групи посідають у ній цілком визначене становище й прагнуть до реалізації своїх інтересів. Соціальна структура має вирішальний вплив і на політичні відносини в суспільстві, які є відносинами між різними групами щодо використання (утримання, захоплення) державної влади. Нарешті, саме специфіка соціальної структури суспільства визначає суть і основні напрями соціальної політики в ньому.

Тема: СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

- 1 Поняття і сутність соціології особистості.
- 2 Структура особистості як соціологічна проблема.
- 3 Основні напрямки досліджень механізмів регуляції життєдіяльності людини.

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ СОЦІОЛОГІЇ ЛЮДИНИ

Соціологія особистості — галузь соціології, яка вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин крізь призму суспільно-історичного прогресу, ціннісних суспільних систем, взаємозв'язків особи і соціальних спільнот.

Поняття «особистість» давні римляни запозичили в етрусків. Латиною воно означало — «персона». Римляни називали цим словом ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого і зберігали у помешканні його нащадків. З цією маскою безпосередньо пов'язували ім'я, індивідуальні права і привілеї, які передавалися від батька до сина. З часом це поняття означало маску на обличчі актора, а також використовувалося як ознака суспільної функції помітних та видатних людей, діяльність яких стосувалася сфери політики, землеробства, різних галузей творчості та військових справ.

У сучасному суспільстві предметом соціології особистості є два взаємозалежні напрями пізнання: соціальна сутність людини та закони становлення і змін особистості у процесі життя. Перший напрям відображає онтологічний, а другий — гносеологічний аспекти. Предметний бік соціології особистості інтегрує пізнавальні можливості як усього комплексу наук про людину та суспільство (антропологія, медицина, психологія, етика, педагогіка, генетика та ін.), так і досягнення літератури, мистецтва, релігії. Існують широкий та обмежений погляди на предмет соціології особистості, розуміння якого суттєво позначається на баченні та характері об'єктів вивчення. Маючи дуже давню і досі мало досліджену історію, світова соціологія особистості своїм об'єктом вважає проблеми всеосяжної природи людського буття, притаманні людині загальні риси у межах функціонування груп, колективів, держав та інших соціальних спільнот, специфічні особливості виробничої, наукової, культурної та інших видів діяльності, а також окремі ознаки становлення і змін. Отже, об'єкти соціології особистості розкривають проблеми пізнання її суті на чотирьох рівнях — *універсальному, загальному, особливому та окремому*. До найактуальніших завдань сучасної соціології особистості належать дослідження процесів формування світогляду та світосприйняття, сфери свідомої та підсвідомої діяльності,

механізмів нормотворення та мотивації діяльності, засобів виховання та самовиховання, методів управління та самоуправління, впливів ролей, мети, віри, сенсу та інших цінностей на характер існування.

Вирішуючи ці завдання, соціологія особистості виконує світоглядну, пізнавальну, управлінську, виховну, педагогічну, дослідницьку, художньо-мистецьку, культурно-освітню, інформаційну, просвітницьку та багато інших функцій, які охоплюють практично усі найважливіші аспекти буття людини у сферах праці, дозвілля та духовної діяльності. До ви-щеозначених слід віднести також ідеологічну та політичну функції, які за радянських часів набули недоброї слави, коли обмежене розуміння предмета редукувало (звужувало) уявлення про особистість до суб'єкта класової боротьби. Більшості наукових праць тих часів притаманне деформоване бачення функцій соціології особистості ідеологічно та політично спотвореними уявленнями про засоби її формування та виховання. У них сфера стосунків особистості замикається на колек-тивістськи орієнтованих трудових відносинах.

Починаючи з Демократа, який порівнював людину з малим світом («мікрокосмом»), і до сьогоднішніх часів проблема особистості є особливо актуальною. Розуміння її сутності — одне з найскладніших, неоднозначних питань сучасності. Уявлення про особистість — своєрідне свідчення теоретичної зрілості дослідника, пробний камінь його професійної компетентності. Адже від розуміння соціальної суті особистості залежить гнучкість поглядів і дій.

На різних етапах розвитку пізнання було безліч спроб або безмежно розширити уявлення про людину, або ж, навпаки, звужити його до окремих часткових понять. Так, представники античної філософії здебільшого наголошували на єдності людини і світу, ототожнюючи при цьому всесвітньо-космічну субстанцію і розум. У вченні Платона людина тлумачиться як комбінація двох суперечливих складових частин — душі й тіла. Душа належить до світу безтілесних богів-ідей, а її прихід у тутешній світ є наслідком «падіння». Аристотель, навпаки, стверджував про взаємозалежність душі й тіла. Вельми цікаво розгортає уявлення Платона про «світову душу» Плотін. Згідно з його теорією душа єдина за своєю сутністю і тільки на рівні окремих явищ нібито розпадається на індивідуальні душі.

Пізньюантична містика зводить уявлення про людину до вчення про Першолудину як богоподібну істоту. Відповідно вся сенсова структура космосу розглядається вже як явище вторинне, тобто цінність людини порівняно з космосом зростає. Наступна хвиля біблійного переосмислення стосунків між Богом і людиною як пересічних протиріч між Богом і світом призвела, з одного боку, до підкорення, а з часом і до пригнічення однією волею (Бога) іншої волі (людини), а з іншого — протиставила тіло душі. Згодом цей багато в чому штучний розрив тіла і душі позначився на обмеженості змісту теорій, призвів до безсоромного використання людини як

інструмента чи засобу в досягненні мети окремих соціальних структур. Щодо цього досить переконливо звучить визначення людини як «тварини, що виробляє засоби» (а Іооі таіп§ апітаі), авторство якого належить американському вченому-просвітнику, державному діячеві *Бенджаміну Франкліну* (1706—1790).

Започатковане епохою Відродження нове бачення людини як живої цілісності (П. Мірандола, Дж. Бруно, М. Фічіно, М. Кузанський та ін.) досить швидко заступили загальнопо-ширені уявлення, які впливали із вчення Р. Декарта про існування двох протилежних субстанцій — мислячої та протяжної. Тлумачення мислення як єдино достовірного свідчення існування людини (соеііо егґо виш) було покладено в основу уявлень про тіло як машину, що має спільну природу в людини і тварини, і душу, яку стали ототожнювати із свідомістю. Саме цей підхід на довгі роки ніби затиснув дослідників у псевдотеоретичних лещатах так званої «психофізичної проблеми», яка з часом набула дещо модифікованої, а по суті також збоченої «біосоціальної проблеми».

За нових часів та сучасності основні концепції особистості втілились у працях І. Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля, А. Бергсо-на, Ф. Ніцше, А. Шопегауера, У. Штерна, Т. Рібо, К. Яспер-са, О. Лазурського, Л. Виготського, В. Бехтерева, З. Фрейда, А. Адлера, К.-Г. Юнга, Е. Фромма та ін. Але це не зашкодило фахівцям у цій галузі віднести поняття «особистість» до найменш точно визначених, хоча сьогодні налічується понад п'ятдесят таких визначень. Певне розуміння особистості відображає наукову спеціалізацію дослідника, рівень його уявлень про соціальний зміст цього питання. Так, багато фахівців психологічного спрямування стверджують, що пріоритетна роль у пізнанні особистості належить психології. Залежно від орієнтації вчених поняття «особистість» розкривається переважно у трьох основних аспектах:

1. Як щось ціле, висновок або єдність окремих ідей, відчуттів, потягів, цілей, мотивів, вольових актів, установок та інших ознак.
2. Як утворення, яке зумовлює реакцію на безліч зовнішніх подразників і впливів, гарантуючи істоті адаптацію і виживання.
3. Як щось унікальне, неповторне, найцінніше, найвище в природі та соціальному бутті.

Визнаючи цінність людської особистості, неприпустимість обмежень щодо пізнання її засобами лише однієї наукової дисципліни, більшість дослідників акцентує увагу на соціальній сутності буття, на взаємозалежності особистості й соціального устрою суспільства. Однак такий підхід нерідко призводить до повного розчинення унікального духовного складу окремої людини в узагальнених соціальних утвореннях. Подолавши вузькоспеціальний підхід до уявлень про особистість, сучасна наука тлумачить це поняття, беручи до уваги взаємостосунки соціуму як

чогось цілого і особистості як не менш цілого і неподільного.

Існуюча суперечність у поглядах на сутність особистості та соціальних реалій зумовлена багатьма причинами, визначальними серед яких є ототожнення принципово різних аспектів пізнання особистості. Це стосується передусім необхідності відокремлення онто- та гносеологічних аспектів пізнання сутності особистості та структурних рівнів її організації.

Онтологічний аспект, розкриваючи суть особистості, відповідає на питання, що відрізняє особистість від інших об'єктів та суб'єктів соціального буття. Соціологічний підхід до цієї проблеми потребує визначення таких тісно пов'язаних з розумінням суті особистості понять, як «індивід», «індивідуальність», «особа», «людина». Найзагальніше пізнанальне навантаження несе поняття «людина», яке відображає уявлення про сучасне людство на планетарному рівні. Коли йдеться про людину взагалі, кожен розуміє, що це якісно новий ступінь розвитку природи стосовно світу рослин і тварин, що сучасна людина значно відрізняється від неандертальців і кроманьйонців. Водночас сучасні люди дуже різняться залежно від місця проживання, укладу, господарювання, кольору шкіри, освіченості та багатьох інших ознак. Крім того, сучасна людина не може зупинити об'єктивних процесів становлення і змін, притаманних їй будь-яких морфологічних, психофізіологічних чи соціальних ознак, тобто майбутнє може суттєво поліпшити або, навпаки, погіршити уявлення про людину. Таким чином, саме людина є тим невід'ємним елементом будь-якої соціальної клітини, безліч форм яких і забезпечує здатність людству відтворювати себе як цілісність, зберігати і надалі розвивати якості, необхідні для існування в постійно змінюваних умовах.

Поняття «індивід» допомагає глибше зрозуміти ознаки, за якими людина відрізняється від інших живих істот. На соціальному рівні загальне поняття «людина» конкретизується через уявлення про конкретну людину, тобто індивіда певного зросту, статі, маси, віку, освіти та інших предметних ознак.

Ще чіткіше деталізує соціальні ознаки окремого індивіда поняття «індивідуальність», яке відображає особливості всієї сукупності соціально-побутових, соціально-економічних, соціально-правових, соціально-етнічних та інших ознак суб'єкта. Виявляється індивідуальність окремої людини через рівень її здібностей, здатність освоювати світ і змінювати себе. У сфері професійної діяльності, наприклад, індивідуальність виявляється через прихильність людини до вибору тієї чи іншої спеціальності. У сфері пізнання вона реалізує потенціал своїх здібностей у галузі точних або гуманітарних наук.

Кожна людина індивідуальна за сукупністю належних їй морфогенетичних, психофізіологічних та інших ознак, які на соціальному рівні є предметно вираженими. Так, окремі риси характеру, темпераменту, пам'яті, сприйняття та інші психологічні особливості залежно від соціального

середовища по-різному розвиваються та виявляються: якщо в середні віки людей, наділених феноменологічними здібностями, здебільшого спалювали на вогнищі, то нині діяльність екстрасенсів, гіпнотизерів, чаклунів, пророків та інших екстраординарних індивідуальностей розцінюється суспільством більш розважливо.

Сутність людини у широкому соціальному контексті відображає поняття «особистість», у якому сконцентровані риси єдності та протиріч між «мікрокосмом» особи кожного окремого індивіда і потенційними можливостями індивідуальностей відтворювати і змінювати не тільки себе, але й увесь світ. Тобто поняття особистості — це своєрідний барометр соціальної зрілості суспільства, в якому кожна людина може реалізовувати себе більш-менш повно, надто вузько чи досить широко, вільно, активно і творчо чи, навпаки, — підневільно і пасивно, нагадуючи при цьому гвинтик якогось механізму.

Безвідносного поняття «особистість» існувати не може, бо сутність людини завжди «прив'язана» до того чи іншого рівня розвитку суспільства, який відображає характер виробничих процесів та стосунків між людьми, тип політичного устрою держави і ставлення до культурних цінностей. Особистість, таким чином, безпосередньо і водночас опосередковано бере участь у житті як окремих клітин суспільства (сім'я, навчальні, трудові, наукові колективи, рухи, партії, організації), так і соціального універсуму загалом, бо так чи інакше наслідки діяльності окремої особи чи їх спільнот позначаються на стані соціетальних (глобальних) процесів життєдіяльності людства.

Загальні уявлення про світогляд, статус, соціальну роль особистості, про вплив на життя людини процесів пам'яті, темпераменту і стилів мислення потребують розкриття гносеологічних аспектів. Взагалі гносеологічний підхід дає змогу розглядати особистість як соціальний суб'єкт, який перебуває у різних фазах, на різних етапах, стадіях та рівнях становлення і змін. Зокрема, життєвий шлях особистості слід розподіляти на такі відрізки, які багато в чому коригуються з віком людини. Досить стисло основні етапи життя можуть бути розкриті через уявлення про дитинство, юність, зрілість і старість. Детальніше етапи становлення і змін особистості розгортаються наступним чином: немовля, дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, похилий вік і старість.

Певна річ, світосприйняття дитини чи підлітка суттєво відрізняється від бачення світу зрілими людьми. Не менш суттєва залежність цінностей і поведінки Людей від низки об'єктивних чинників, детермінуючих процеси формування особистості: вояк чи робітник принципово інакше оцінюватимуть одне й те саме явище, ніж проповідник чи науковець і, певна річ, інакше діятимуть.

Єдність у людині різних ознак і суперечливих складових частин її суті потребують розуміння того, що особистість одночасно є і ціле, і лише частина цілого, виступає носієм добрих, прогресивних рис і злих сил,

відживаючих тенденцій. Так, одна і та сама людина може бути доброю, розумною, чуйною, кваліфікованим працівником, активним провідником певних ідей, залишаючися водночас заповзятим противником нових технологій, засобів виробництва, жорстокою і невдячною до своїх батьків, носієм підступних, злих намірів.

Спроби розкрити механізми формування особистості, специфіки її дій обмежувались останнім часом уявленнями про ролі, які людина виконує залежно від обставин, віку, освіти і культурного розвитку. Так званий рольовий підхід багато в чому допомагає глибше зрозуміти багатогранність і полі-функціональність особистості. Однак уявлень про різні ролі, які виконує особистість, вкрай недостатньо, щоб зрозуміти все розмаїття соціальних засобів, ознак і чинників, які безпосередньо пов'язані з принципами і формами її структурної будови.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Дослідження структури особистості належать до новітніх галузей комплексу наук про людину і суспільство. Становлення цього напрямку пізнання має давню історію.

Макс Вертгеймер (1880—1943), німецький психолог *Вольфганг Келер* (1887—1967), німецько-американський психолог *Курт Коффка* (1886—1941), німецько-американський психолог *Курт Левін* (1890—1947) та інші — підтвердили уже відоме положення, що сутність цілого є чимось більшим, ніж проста сума його складових частин. Тобто з початку ХХ ст. дослідники визначили аксіоматичні вимоги до пізнання структури об'єкта:

1. Необхідність з'ясування окремих елементів особистості.
2. Пізнання зв'язків між найсуттєвішими з них.
3. Розуміння суті особистості як такої цілісної структури, яка має нові якісні ознаки.

Однак ці загальнометодологічні положення лише вказують на напрями пізнання, фактично залишаючи нерозкритим головне — питання про зміст складових частин, які формують структуру особистості.

Найвідоміші підходи до виділення структурних компонентів особистості здебільшого беруть початок з філософськи і психологічно орієнтованих вчень. Згідно з поглядами *Тео-дюля Рібо* (1839—1916), Полана та інших, структура особистості охоплює багато в чому залежні від будови тіла прагнення, бажання і почуття людини. На думку французького психолога *Альфреда Біне* (1857—1911), головними елементами особистості є пам'ять і характер. За концепцією німецького філософа, психолога, фізіолога *Вільгельма Вундта* (1832—1920), перший рівень структури особистості становлять відчуття, другий — почуття та емоції, а третій — зв'язок між волею та усвідомленням власного «Я». Багато в чому ці підходи збігаються з поглядами англійського філософа *Герберта Спенсера* (1820—1903),

німецьких філософів *Теодора Лінкса* (1851—1914), *Олександра Пфендера* (1870—1941) та ін.

Всупереч практиці відокремлення у структурі особистості певних ознак та елементів, американський філософ *Вільям Джейме* (1842—1910) виділяє органічний, соціальний і духовний рівні її структури. Рівень органічної структури визначає прагнення фізичної (тілесної) частини особистості, соціальний — діяльність суспільно залежної людини, а духовний — ступінь розвитку етичних та інтелектуальних устремлінь. Американський психолог *Гордон Олпорт* (1897—1967) розкриває структуру особистості у термінах системного підходу, звертаючи увагу на її відкритість зовнішньому світу, здатність перетворювати себе і навколишнє середовище завдяки реалізації планів, проектів і цілей.

До найзагальніших ознак ієрархічної будови особистості Айзенк відносить інтро- та екстрвертивні особливості людини. Так, окремі форми інтровертивної організації реалізуються, на його думку, завдяки настирливості, суб'єктивізму, сором'язливості, фригідності і збуджуваності особи. Наступні третій і четвертий рівні кожну із перелічених рис виявляють у більш специфічних формах поведінки та окремих реакцій, які відповідають умовам і обставинам її діяльності.

Всупереч цьому Кеттел виділяє 16 основних чинників особистості, які належать до одного ряду і водночас є відносно незалежними. Серед них шизотимія — циклотомія, сила «Я» (домінантність) — підлеглість, необережність — передбачливість, підозрілість — довірливість, гідність — аморальність тощо. На основі цих чинників він пропонує статистично виділяти шість чинників другого і наступних порядків. Уявлення про структуру особистості за теоріями Айзенка і Кеттела покладені в основу методик тестових випробувань, які набули широкого застосування у країнах Європи й Америки.

За радянських часів найпомітніші дослідження цієї проблеми представлені в працях Л. Виготського, С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, В. Свідерського, В. М'ясищева, І. Палія, К. Платонова, О. Леонтьєва, А. Ковальова, П. Кряжева та ін. Так, згідно з поглядами С. Рубінштейна, головними компонентами при аналізі структури особистості є: на першому рівні — спрямованість, установки, інтереси і потреби людини; на другому — здібності; на третьому — темперамент і характер. В. М'ясищев виділяє такі елементи структури особистості: домінантні відносини (для чого людина живе); психічний рівень особи (чого досягла людина); динаміку реакцій (темперамент людини); загальну структуру (цілісність особистості). Згідно з концепцією А. Ковальова, структура особистості охоплює такі рівні: темперамент; спрямованість, яку визначають потреби, інтереси та ідеали людини; здібності як сукупність інтелектуальних, вольових і емоційних якостей людини. К. Платонов розкриває структуру особистості за допомогою чотирьох видів особливостей: соціально обумовлені особливості

(здебільшого моральні якості та спрямованість); біологічно обумовлені (темперамент, здібності та потреби); досвід (обсяг та якість знань, навичок, умінь та звичок); індивідуальні особливості психічних процесів.

Заслуговує на увагу спроба Б. Ананьєва та І. Палія подати синтезовану картину структурної організації особистості, спираючись на аналіз нейродинамічних, вегетативних, психомоторних, біохімічних, комунікативних та інтелектуальних характеристик. На їх думку, необхідно виділяти своєрідні структурні одиниці аналізу особистості, які становлять так звані кореляційні плеяди. В будь-якому з чинників, які визначають структуру особистості, можна простежити зв'язки між відносинами і якостями людини, тобто між інтелектуальним і соматичним (тілесним), нейродинамічним, біологічним та ін.

Незважаючи на цікаві та змістовні знахідки вчених різних шкіл і напрямів, праці яких значно розширили коло уявлень про складність структурної організації особистості, значно більшої уваги потребує вивчення соціальної сторони буття людини. Саме соціологія повинна розкрити конкретні форми, закони, принципи і механізми становлення і змін структурних елементів особистості, які охоплюють взаємокорельовані, ієрархічно пов'язані мережі та ансамблі загальних і окремих ознак суб'єктів соціальної реальності.

Передусім особистість слід розглядати в усьому розмаїтті онто- та гносеологічних ознак, які, хоча й суттєво різняться, не повинні відокремлюватися при аналізі тих чи інших аспектів її структури. Однак дослідники найчастіше помилково змішували принципово різні аспекти при моделюванні структури особистості.

Онтологічна структура особистості дає змогу пізнати рушійні сили суспільно активної людини, чітко побачити відмінність механізмів і принципів життєдіяльності особистості від існування інших живих істот. Найповніше уявлення про сутність рушійних сил у структурі особистості може бути розкрито лише з допомогою науково спроможної моделі всесвіту, тобто моделі актуального буття людства, або «макрокосму», в структурі якого людину з давніх часів розглядали як «мікрокосм», тобто таку частину цілого, яка в стислому обсязі відображає складність його організації. Таким чином, онтологічний аспект структури особистості дає змогу розглядати людину як повноцінну (хоча і не єдину) умову відтворення суспільних форм життя, в основі функціонування якої лежать структурні передумови існування соціального буття.

Дещо інший бік структури особистості розкривають гносеологічні аспекти, зміст яких дає змогу відійти від уявлень про абстрактну «узагальнену» людину, яка в реальному житті завжди має конкретні ознаки.

Зміст і роль окремих елементів структури особистості у різних системах управління її діяльністю залежать від процесів «розгортання» параметрів і ознак у життєво-просторовому середовищі, від характеру

Стосунків, загального стану людини, впливу обставин та інших чинників. Головна перевага соціологічного підходу перед психологічним, фізіологічним, генетичним, біохімічним, філософським чи культурологічним полягає у можливості спиратися на дослідження, здатні дати ґрунтовну відповідь на головне питання: завдяки яким конкретним умовам конкретна особистість (чи їх сукупність) сприймає, мислить, реагує, сподівається, відчуває, діє у колі друзів, ворогів; у цікавих чи нудних групах; певних соціальних утвореннях?

Цю важливу тезу півстоліття тому науково підтвердив відкритий Музафером Шеріфом автокінетичний ефект, особливо загостривши питання про те, наскільки залежать властивості особистості від структури соціального оточення. Тобто гносеологічний аспект структурної організації людини розкриває характер взаємостосунків між суб'єктом і соціальною реальністю, структура якої може бути представлена завдяки пізнанню специфіки діяльності груп, колективів, інститутів, спільнот та інших соціальних організацій (рухів, партій, асоціацій тощо).

Структура особистості як соціологічна проблема потребує визначень з усвідомленням «обсягів» особистості. Саме відповідь на питання, якою була особистість раніше, якою постає вона в конкретний час і що її очікує в майбутньому, допоможе краще зрозуміти реально існуючі можливості людей творити дійсність, перетворювати себе і світ. Невпинні спроби людства змодельовати всесвіт породили уявлення про форми руху матерії. Сьогодні відомо, що модель реально існуючого всесвіту охоплює сім форм руху матерії, структура яких розкриває зміст неорганічної, органічної та духовної природи. Зокрема, неорганічну природу розкриває взаємодія структурно впорядкованих механічних, фізичних форм руху матерії. Органічна природа представлена геологічною (Земля та інші космічні тіла), ботанічною (світ рослин) і зоологічною (світ тварин) формами руху. Духовна природа перебуває ще у початковій фазі становлення і на сьогодні відома лише одна — соціальна форма руху матерії, яка започатковує собою процеси розгортання уявлень про особистість.

Помилково було б ототожнювати уявлення про вертикальну та горизонтальну структури особистості лише з одним із аспектів моделювання всесвіту. Адже можливість виділення у структурі особистості сімох вертикальних рівнів потребує їх одночасного розкриття як в онтологічному, так і в гносеологічному аспектах. Якісно відрізняючись, кожен з рівнів структури має унікальні, властиві тільки йому організаційні особливості. Їх суть полягає в тому, що кожен із рівнів залежить від стану інших, залишаючись водночас відносно незмінним. Так, вплив соціокультурних форм на процеси формування особистості відбувається у двох протилежних напрямках: різні соціокультурні форми визначають людину як конформний об'єкт, розвиваючи одночасно і нонконформістські погляди та дії. Наприклад, особистість вченого, робітника чи поета водночас може поділяти,

пропагувати одні цінності й активно протидіяти іншим.

Таким чином, особистість водночас є і не є сама собою, тобто її структура дає змогу відчувати, мислити і діяти навіть тоді, коли помисли і вчинки, почуття і розум можуть суперечити одне одному. Залишаючись, наприклад, зовні спокійною, людина може бути охоплена безліччю почуттів. Виконання багатьох функціональних обов'язків (батько, друг, син, керівник, громадянин, знайомий...) майже повсякчас нагадує особистості, що певна «частковість» є лише необхідною умовою існування свого «Я» як чогось значно вагомішого і суттєвішого. Іншими словами, буденна «подільність» особистості на окремі ролі, думки, вчинки, дії, надії чи події є лише зворотним боком неподільності її загальної структури.

Зосередивши у попередні століття головну увагу на залежності структури особистості від статі, зросту, маси тіла, впливів хімічних елементів і окремих психічних процесів, дослідники фактично не помічали головного — багаторівне-вості соціокультурних детермінант мислення і дій людини. Саме суспільні структури формують світогляд людини, залежно від якого різні верстви населення обирають ті чи інші соціальні ідеали, так чи інакше організують відносини з навколишнім середовищем, по-різному ставляться до моральних норм, цінностей і форм діяльності.

Поза соціальним середовищем людина позбавлена можливості визначити сенс свого життя, хоча спрямованість дій, що виходять з нього, може мати протилежний характер: одні вбачають сенс у служінні істині, інші — у служінні шлунку; одні — у розвитку культури, інші — у її винищенні. В останні десятиліття, наприклад, все більшого поширення набуває соціальний феномен групового, колективного, інституційного і навіть державного егоїзму, що, безумовно, деформує склад думок, почуттів і дій людини.

Однією з найактуальніших і практично недосліджених залишається проблема якісно різних структур детермінації соціокультурних параметрів становлення і змін особистості. Йдеться про залежність рівнів емоційної, інтелектуальної, почуттєвої і розумової культури особистості від характеру освоєння нею різних пластів духовності соціального середовища. Сфера соціокультурних явищ як по горизонталі, так і по вертикалі не повинна розглядатися як щось однорідне, позбавлене реальної можливості «піднімати» окрему особистість до вершин світової цивілізації або «опускати» її до стилів мислення і дій, давно пройдених людством.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЯЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ.

Найповніше відносини особистості й суспільства виражає поняття «соціалізація», однією з найпоширеніших форм якої є адаптація.

Адаптація—пристосування індивіда до умов існування різних со-

ціальних структур і спільнот, внаслідок чого він засвоює існуючі в них норми, цінності та ідеали.

Відносини окремої особистості й різних соціальних структур мають діалектичний характер і нагадують відносини між частиною і цілим, між людиною і світом. Цьому розумінню передували уявлення про особистість як аморфно-пасивне утворення, що лише реагує на зовнішні подразники.

Сутність людини має передусім ініціативний, випереджаючий характер сприйняття явищ світу. Особистість передбачає, прогнозує і планує свої дії як необхідну передумову існування. Випереджаючий характер світосприйняття знайшов втілення в багатьох зразках народної мудрості як важливої складової соціальної пам'яті. Скажімо, в одному прислів'ї підкреслено важливість стратегічного планування як необхідної умови збереження матеріальної та духовної культури: «Якщо твої плани розраховані на рік — сій жито; якщо на десятиліття — саджай дерева; якщо на віки — виховуй дитину».

Початок ХХ ст. знаменував народження одного з най-впливовіших підходів до розкриття свідомих і позасвідомих механізмів у відносинах між суспільством і особистістю. Йдеться про поняття «установка (диспозиція) особистості», під яким розуміють комплекс умов, які передують сприйняттю і діяльності. Тобто залежно від індивідуальних ознак різні за віком, фахом, статтю, освітою, досвідом особистості по-різному налаштовані на сприйняття й оцінку одних і тих самих явищ. Установка розглядається також як механізм випереджаючих реакцій особистості на її соціальні реалії.

В останні роки поняття «установка» використовують для визначення механізмів упередження і реакції окремої особистості. Поняття «диспозиція» тлумачать як умови, що передують реакції, та дії різних соціальних угруповань і спільнот. Зокрема, залежно від ступеня загальності установки та позиції поділяють на вищі, середні та нижчі.

До *вищих типів соціальних диспозицій* відносять теоретичні концепції форм наукових парадигм, дослідницьких підходів та шкіл, які на рівні буденної свідомості виступають як найбільш загальні погляди на життя, вимальовуючи тим самим спрямування інтересів особистості, оцінку явищ і ставлення до подій. *Диспозиції середнього типу* диференціюють сприйняття і реакцію особистості на різні групи та сукупності об'єктів і явищ соціальної дійсності. В повсякденному житті ними можуть бути професійно, науково, культурно, економічно чи історично спрямовані (і дуже часто емпірично обмежені) оцінки, спрямування, інтереси, очікування окремої особистості або їх сукупностей. *Нижчий рівень диспозицій* забезпечує передусім операційний характер життєдіяльності особистості, тобто може виявлятися у формі спеціалізації дій, очікувань або реакцій суб'єкта. Наприклад, очікування висококваліфікованого робітника, характер його дій чи реакцій суттєво відрізняються від параметрів поведінки за тих самих обставин робітника

менш досвідченого і ма-локваліфі кованого.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють соціальні норми. Для соціології особливо важливо розкрити механізми їх впливу на діяльність особистості. В перекладі з латини «норма» — правило, взірець. Вона є засобом соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів соціального буття. Формуються соціальні норми з урахуванням історії становлення і розвитку людства загалом, окремих держав, їх спільнот, інститутів, колективів, організацій та інших структур. Необхідною умовою формування соціальних норм є сукупність економічних, географічних, правових, етнічних, культурних та побутових ознак становлення окремих соціальних структур та їх сукупностей.

Саме соціальні норми формують уявлення людей про необхідне і можливе, прийнятне і неприпустиме, схвальне і осудливе. Формуючись протягом століть, соціальні норми виконують функції відтворення людського роду, збереження моральних устоїв, контролю певного типу інституційного устрою соціальних організацій тощо. Соціальні норми безпосередньо впливають і на процеси мислення й характер дій особистості. Визначаючи зміст установок та диспозицій, соціальні норми виконують також функції упорядкування, диференціації та інтеграції відносин між окремими людьми та їх соціальними угрупованнями. Так, виховання людей у тій чи іншій системі поглядів призводить до змістової визначеності духовного складу особистості, зокрема формує структурне співвідношення між свідомим та підсвідомим, раціональним і чуттєвим.

Дослідження механізмів життєдіяльності особистості зумовлені рівнем пізнання компонентів, які становлять її суть, та зв'язків із організаційними структурами буття. Пануючі впродовж тривалого часу концепції дуалістичного протиставлення людини і природи, психічного і фізичного, біологічного і соціального виходили з того, що особистість відокремлена від інших складових всесвіту. Намагаючись тлумачити особистість як щось ціле і неподільне, дослідники здебільшого обмежувалися тільки окремими підходами, кожен з яких претендував на роль загальнонаукової теорії особистості. Так, абсолютизувавши роль під- і безсвідомих складових становлення і змін людини, З. Фрейд та його послідовники головними рушійними силами механізмів її життєдіяльності вважали лібідонсні структури та їх модифікації. Канонізувавши і спотворивши суть марксистського підходу, прихильники «казарменого» соціалізму пов'язували ці механізми з політичною диктатурою одного класу над іншим, перевагою економічних факторів над суто людськими. Соціалдарвіністї абсолютизували роль харизматичних якостей людини завдяки доведеній до абсурду теорії «боротьби за виживання». Напевне, не слід абсолютизувати і роль таких понять, як «соціалізація», «соціальні норми» і «диспозиція», кожне з яких поодинокі не розкриває всієї складності механізмів життєдіяльності особистості.

Накопичений останніми роками досвід різних шкіл і напрямів пізнання механізмів життєдіяльності особистості потребує узагальнення і переоцінки ролі та місця кожного із базових понять. Критерієм і своєрідною призмою їх взаємо-впорядкування повинна бути загальна модель актуального всесвіту. Ця вимога має стати загальноприйнятною, оскільки механізм становлення, змін і функціонування соціального буття в структурі всесвіту в стислій і конкретній формі розкриває суть механізмів життєдіяльності окремої особистості чи їх сукупностей.

Наступний пласт проблем пов'язаний з розкриттям регуляції життєдіяльності соціальних об'єктів, серед яких особистість постає як суб'єкт соціальних процесів, стосунків, зв'язків та інших детермінант її думок і дій.

Головними у зовнішній та внутрішній регуляції діяльності особистості є механізми управління та самоуправління як найуніверсальніші засоби формування її суті. Погляди вчених на предмет управління неоднотайні, нерідко вони заперечують один одного. Єдине, на чому сходиться переважна більшість, є визнання того, що управління — це іманентна властивість кожної живої істоти, в тому числі окремих соціальних структур, і цілісну сфери соціального буття людства.

Нині відомо більше двох десятків досить ефективних для окремих соціальних структур (колективів, корпорацій, країн, установ) систем управління. Серед них концепції управління за цілями, прийняття оптимальних управлінських рішень, урахування ситуаційних обставин, забезпечення наукових принципів і методів, системного підходу тощо. Щодо цього виникають запитання: чи є взагалі сенс вести мову про якусь загальну або справді універсальну управлінську концепцію? Чи відповідають існуючі підходи вимогам пізнання сутності механізмів життєдіяльності особистості? Чи можливо сьогодні науково управляти процесами життєдіяльності особистості?

На перше запитання найчастіше звучить ствердна відповідь. Справді, кожен з названих підходів «визрівав» за специфічних умов конкретного соціального організму з усіма його індивідуальними особливостями. Однак помилково було б відмовлятися від використання досить узагальненого досвіду, спираючись на який людство змогло б розраховувати на справді універсальну концепцію управління соціальними процесами. На сьогодні такої уніфікованої концепції не вироблено. Отже, на сучасному етапі забезпечення необхідних умов існування людей, формування фізично і духовно повноцінних особистостей вчені мають можливість одночасно вирішувати два невіддільних завдання: виробляти найбільш прийнятну й індивідуальну за своєю суттю концепцію управління соціальними процесами в межах країни, беручи одночасно участь в обґрунтуванні положень і засад універсальної концепції управління.

Однак ні концепція системного підходу, ні управління цілями,

результатами діяльності, ні загальновідома теорія «людських стосунків», ні інші окремі підходи не розкривають повноти механізмів життєдіяльності особистості, бо кожен із вищеназваних підходів базується лише на «часткових», тобто вилучених із загального контексту поняттях. Так, різні дослідники вкладають у поняття «система» то механічний, то економічний, то правовий зміст, фактично забуваючи про невіддільність і цілісність якостей особистості. Навіть концепція «людських стосунків» недостатньо враховує такі важливі складові, як стан суб'єктів соціуму, їх структуру, об'єктивні та суб'єктивні фактори детермінації дій або переживань.

Оскільки кожна особистість є передусім універсальною самокерованою соціальною системою, то покладені в основ; механізмів регуляції її життєдіяльності засади повинні відповідати загальним принципам і законам управління соціальними процесами. До провідних належить *закон роздвоєння єдиного*. Згідно з ним, кожна особистість діалектично поєднує в собі фізичні та духовні, раціональні й чуттєво емоційні компоненти забезпечення життєдіяльності.

Визначаючи зовнішні об'єктивні фактори детермінації становлення і дій людини, потрібно розкрити зміст соціальним механізмів передбачення певних подій, обставин чи впливів. Кожна людина має вірити в те, що їй нічого не загрожує, ; порядність, чесність інших, у власні здібності й таланти. Тисячолітнє існування людства заклало безліч існуючих нині форм віри, спираючись на які людина будує своє повсякдення і реалізує потенційні можливості.

Наступні рівні механізмів саморегуляції життєдіяльності особистості також мають свою форму і соціальний зміст. Залежно від характеру об'єктивних умов розвитку таких компонентів управлінських систем, як прогнозування змін, планування стратегічних і тактичних зусиль, організаційних; можливостей, професійної підготовки керівників тощо, формуються зміст почуттів, стиль мислення і дій як окремої особистості, так і соціальних спільнот. У типологічно різних соціальних системах розуміння сенсу свого існування, принципи стосунків, мотивація діяльності здебільшого суттєво різняться. Водночас кожна з цих складових — віра, сенс взаємостосунки, мотивація — є невід'ємними складовими соціальних механізмів життєдіяльності людини.

Вищеозначені загальні (універсальні) складові механізми саморегуляції соціальних систем і забезпечення життєдіяльності окремої особи потребують розкриття і конкретизації на рівні окремих соціальних утворень. Дуже актуальною для України на рубежі II і III тисячоліть є необхідність визначення змісту соціального ідеалу держави з урахуванням ментальності різних верств населення.

